

42/1

JUNI 2022
42. ÅRGANG

PAPYRUS

TIDSSKRIFT FOR DANSK ÆGYPTOLOGISK SELSKAB

Indhold

PAPYRUS 42. årgang, nr. 1 2022

Musikalsk postkort fra det 5. årh. f.Kr: græsk aulos på rødfigursvase i Museo Antonio Salinas i Palermo. Den løgformede bladholder er af samme type som dem, der blev fundet i Meroë. Foto LM.

4 Meroë – et musikalsk øjebliksbillede

Lise Manniche

18 Ægyptiske smittebølger

François Tonic

26 At ryste papyrus

Mette Gregersen

38 Nogle ord om afviklingen af en mumie i København i 1895

Thomas Christiansen

46 Mindeord: Christian Tilly, Annette Lerstrup og Geoffrey T. Martin

48 Siden sidst

Louise Alkjær

ENGLISH ABSTRACTS

Meroë soundscape

Lise Manniche

The discovery in a pyramid at Meroë a hundred years ago of a box full of tubes identified as fragments of aulos was presented at a webinar in November 2021 along with an overview of conservation work carried out over the past ten years. This was the inspiration for this article which sums up the current state of research. The fragments, now in the Museum of Fine Arts in Boston, and a similar find, now apparently lost in the bowels of the museum in Liverpool, are quite similar to and more or less contemporary with an aulos found in Pompei. The nature and musical potential of the aulos is discussed along with the antecedents of the instrument in pharaonic Egypt. Sculptures of musicians found in a water sanctuary in the city of Meroë enable us to recreate a musical environment for the instruments.

Endemics in Ancient Egypt

François Tonic

Taking as a starting point a book by American writer Kyle Harper on epidemics and the causes of the fall of the Roman empire and the possible effect of ancient climate changes, Tonic looks back on previous endemics in ancient Egypt. We are hampered by the lack of precise descriptions of the diseases and identifications of their nature, but among likely causes would be various aspects of plague and malaria. Apart from meagre archaeological evidence a biographical inscription from the 1st Intermediate Period; the Amarna letters; and much later Roman sources provide some clues. The political consequences and the overall effects on society of such incidents are discussed, but the topic requires further research.

Shaking papyrus

Mette Gregersen

Harvesting and/or shaking papyrus is a ritual known from wall decoration in a substantial number of Old Kingdom tombs as well as a few tombs and temples in the New Kingdom, and even being revived in the Ptolemaic Period. Texts confirm that originally the act was connected with Hathor and, in the New Kingdom, performed in the presence of Kamutef. The author introduces two scenes in tombs at Deir el-Medina showing a person holding a length of cloth above his shoulders, reminiscent of the posture of some of the papyrus gatherers. Are these rites in any way connected, or has the motif been re-interpreted by the artists?

Unwrapping a mummy, Copenhagen 1895

Thomas Christiansen

In the 18th and 19th centuries the unwrapping of an Egyptian mummy in Europe would attract quite some attention among the general public. In Denmark such happenings took place in 1781, 1789 and 1794. A century later a similar event made the headlines. It is now almost forgotten but has been revived in this article. The unusual amount of bibliographical footnotes was left intact by the editor in order to demonstrate just how the news reached remote corners of the Kingdom. The setting was The Royal Danish Geographical Society, and the main character, apart from the mummy, was Valdemar Schmidt, the first Danish Egyptologist, an esteemed university teacher then involved in buying antiquities for the collections of the Ny Carlsberg Glyptotek. He introduced the unwrapping by a talk explaining aspects of Egyptian history and mummification. The male mummy in question, dating to 300-100 BC, is now in the Glyptotek in Copenhagen (inv. ÆIN 927).

PAPYRUS udgives af

Dansk Ægyptologisk Selskab

c/o Carsten Niebuhr Afdelingen
ToRS

Københavns Universitet Amager
Karen Blixensvej 4, bygning 10
2300 København S

Hjemmeside: www.daes.dk

DÆS e-mail: mail@daes.dk

Papyrus e-mail: lise@manniche.org

Bank: Danske Bank
1551-0007347383

Bestyrelse

Tine Bagh (formand)
Else Steenberg (sekretær)
Louise Alkjær
Diana H. Barfod (kasserer)
Paul John Frandsen
Mette Gregersen (næstformand)
Ole Herslund
Mette Holst
Merete Allen Jensen
Lise Manniche
(Papyrus-redaktør)
Elin Rand Nielsen (webmaster)

PAPYRUSredaktion

Lise Manniche (ansv.)
Louise Alkjær
Elin Rand Nielsen
Rune Nyord

Grafisk design: Merete Allen Jensen

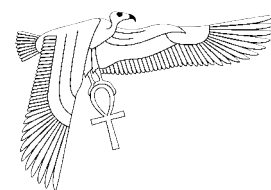
Tryk: P.E. Offset, Varde

Papyrus udgives med støtte fra
Kulturministeriets Tidsskrift-
støtteudvalg.
Eftertryk kun tilladt med skriftlig
tilladelse fra redaktion og forfattere.
ISSN 0903-4714

Omslagsbilleder

Gravpladsen i Meroë.
Amanishakheto's pyramide er markeret med en pil. Foto LM.
Aulospilleren fra vandhelligdommen. Fra Dixon og Wachsmann, 'A sandstone statue...', fig. 1.

Redaktionelt

Blandt de mange webinars, der blev tilbudt i 2021, var der et, der særligt fængede redaktøren. Det præsenterede restaureringen af en kasse rør, der allerede for 100 år siden blev fundet under trappen i en pyramide i Meroë. De blev hurtigt identificeret som værende flere blæseinstrumenter af samme type som den græske og romerske aulos. Først i de seneste ti år er deres potentiale blevet afsløret, og det var emnet for webinar. Det inspirerede til en artikel, der også involverer andre musikalske genstande fra græsk-romersk tid i denne engang så prægtige by, så fjernt fra Ægypten, men alligevel forbundet med dets kultur.

De sidste to år var domineret af corona, som vi alle endte med at have en mening om. François Tonic, redaktør af det franske populære tidsskrift *Pharaon*, skrev i efteråret meget passende en artikel om epidemier i det gamle Ægypten. Emnet var aktuelt, og vi fik forfatterens tilladelse ikke blot til at oversætte artiklen til Papyrus, men også at udbygge den med lidt mere litteratur, originale kildetekster og supplerende oplysninger. Lad os håbe at det sidste ord snart er skrevet om det emne...

Mette Gregersen har længe været interesseret i scener, der afbilder en person, der trækker papyrus op af sumpen og undertiden løfter en stængel op. Hun havde også bemærket nogle scener, der viser en mand med et langt tørklæde løftet i omtrent samme stilling. I sin artikel gennemgår hun de eksisterende afbildninger af papyrus-motivet, hvoraf de fleste stammer fra Gamle Rige med sporadiske forekomster over Nye Rige og helt ned i ptolemæisk tid. Tekster indikerer en forbindelse ikke blot til Hathor men også fra Nye Rige til Kamutef, og hun rejser spørgsmålet om hvorvidt de to motiver med papyrus og tørklæde kan have en forbindelse med hinanden.

Fra foredrag og Papyrus-artikler kender vi Thomas Christiansens forkærlighed for kuriøse emner, der illustrerer de sidste par hundrede års fascination af ægyptiske ting og sager. Det gælder især mumier, og en sådan bliver pakket ud for os i dette nummer. Der synes umiddelbart et være usædvanligt mange noter med bibliografiske henvisninger til stede, men alle de benyttede avisartikler er relevante alene ved deres antal, for de viser netop danskernes landsdækkende lyst til at læse om sære og eksotiske emner.

Ud over vores Siden sidst med aktuelle nyheder rummer dette nummer også mindeord om tre personer, der hver på deres måde i årenes løb med organisation, foredrag og artikler har været med til at berige DÆS-medlemmers kendskab til det gamle Ægypten. De vil blive savnet. **LM**

OM FORFATTERNE

Louise Alkjær, er cand. mag. og underviser på Folkeuniversitetet.

Thomas Christiansen er PhD i ægyptologi.

Mette Gregersen er cand. phil. og underviser på Folkeuniversitetet.

Lise Manniche, mag. art., PhD. er lektor emeritus ved Københavns Universitet og redaktør af Papyrus.

François Tonic er ægyptolog og skaber og redaktør af *Pharaon*, der udkommer i Paris.

Meroë

– et musikalsk øjebliksbillede

Lise Manniche

I 1921 opholdt den amerikanske ægyptolog G. Reisner sig på den store pyramidegravplads tilknyttet byen Meroë i Sudan, hvor han ledede udgravningerne for en ekspedition fra Harvard University og Museum of Fine Arts i Boston,¹ og holdet var nået til pyramiden Begr. N6 tilhørende dronning Amanishakheto. Med titel af “kandake” herskede hun over det meroitiske rige på et tidspunkt, der skulle vise sig at blive skelsættende: begyndelsen af vor tidsregning, nærmere bestemt fra omkring 10 f.Kr. til år 1 e.Kr.² I 1834 havde pyramiden haft ubudne gæster, idet en tidlig rejse ved navn Giuseppe Ferlini var trængt ind i den og havde røvet dronningens kostbare smykker, et foretagende, der ødelagde det meste af selve bygningen.³ Under trappen, der førte ned til gravkammeret, fandt Reisner en kasse fuld af bronzerør dækket af jord og støv.

- 1 Udgravningerne tog deres begyndelse i 1907, hvor Reisner undersøgte områder i Nedre Nubien i forbindelse med oversvømmelser forårsaget af den første udvidelse af Aswan-dæmningen. Egentlige udgravninger begyndte i 1913 og fortsatte til 1932. En kort beskrivelse af de relevante lokaliteter findes i kataloget til en udstilling på museet i 2018: D.M. Doxey, R.F. Freed og L.M. Berman, *Arts of Ancient Nubia*, MFA Publications Boston 2018, s. 17-20.
- 2 Der er dog sået tvivl om denne datering og rækkefølgen af de meroitiske herskere: D.A. Welsby i D.A. Welsby og Julie R. Anderson (red.), *Sudan. Ancient Treasures*, London 2004, s. 181 (katalogteksten til en stele med Amanishakheto fundet i templet i Naga, som først blev bygget 60 år senere).
- 3 “Ferlini-skatten” kan nu ses på museerne i Berlin og i München. Dronningen kendes fra tre steler og fra indskrifter i hendes store palads i Wad Ben Naga.

Rørene blev hurtigt identificeret som musikinstrumenter. I årene derefter blev de inspiceret af forskellige musikinteresserede museumsfolk, men det var først fra 2013, at de blev genstand for vidtgående studier af konservatorer, metallurger, museumscuratorer, musikarkæologer og instrumentmager i forsøget på at aflokke dem deres hemmeligheder. Resultaterne er blevet præsenteret ved mange konferencer, og flere artikler har set dagens lys. Nogle personer i dette arbejde har været konservator Susanne Gänsicke (nu Getty Institute i Los Angeles) og Stefan Hagel fra Wien, specialist i oldgræske musikinstrumenter.⁴ I 2019 var 200 fragmenter registreret og lagt i en database. En opsummering af projektet blev præsenteret af Gänsicke ved et webinar fra Los Angeles d. 18. november 2021.

Ud over konservering af instrumenterne er det ultimative formål at søge at rekonstruere dem og fremstille brugbare kopier og dermed definere deres musikalske potentiale. Med andre ord: hvordan kan man spille på dem, og hvordan lød det? Denne artikel vil dels præsentere de sjældne instrumenter, dels forsøge at fortolke deres rolle i deres historiske

- 4 Godt resumé anno 2017 i S. Gänsicke og S. Hagel, ‘The auloi from Meroë: Preliminary notes on the conservation, technical examination, and interpretation of a cache of ancient musical instruments’, i J. M. Daehner, K. Lapatin og A. Spinelli (red.), *Artistry in Bronze: The Greeks and Their Legacy, XIXth International Congress on Ancient Bronze*, Getty Publications Los Angeles 2017, s. 381–388 med fig. 45.1 af et udgravningsfoto-grafi af kassen med auloi; detaljeret gennemgang anno 2019 i S. Hagel, ‘Reconstructing the auloi from Queen Amanishakheto’s pyramid’, *Studien zur Musikarchäologie* 11, 2019 s. 177–197.

Fig. 1 Udspilede kinder hos en mizmar-spiller fra emiratet Sharjah fotograferet under åbningen af en udstilling på Nationalmuseet d. 17. juni 2010. Foto LM.

sammenhæng ved at inddrage (næsten) samtidige afbildninger og ikke mindst et enestående, arkitektonisk anlæg i Meroë, som også kan have været i brug under romerne, netop mens disse instrumenter fornøjede den meroitiske kandake.

Beskrivelse af instrumenterne

Ved udgravningen blev rørene fordelt i 14 æsker, som blev fragtet tilbage til museet i Boston. Her blev de identificeret som blæseinstrumenter af en type, der i Grækenland kaldtes en *aulos*, i flertal *auloi*, og i Rom *tibia*. En sådan består af to separate, cylindriske rør med hver sit mundstykke. Den var måske kendt allerede i Homers dage i det 6.-7. årh. f.Kr. og senere fra et væld af vasemalerier (se vignetten s. 2) fra det. 5.- 4. årh. f.Kr. I Hellenistisk Tid (332-31 f.Kr.) havde den udviklet sig til en kompliceret konstruktion med mekaniske finesser. Som i dens langt senere efterfølger oboen, der blot har et enkelt rør, fremkommer lyden ved hjælp af et let udskifteligt dobbelt rørblad (*syrinx*) af siv eller bambus skåret som lameller (*glottai*), der indsættes i en bladholder bestående af selve holderen (*holmos*) og et løgformet mellemlid (*hypolmion*), der skubbes ind i selve instrumentets rør (*bombyx*). Musikeren indsætter de første par centimeter af de to rørblade

lagt fladt mod hinanden i sin mund, væder det med spyt for at smidiggøre det og frembringer lyden ved at luftstrømmen i munden spiller kinderne ud og sætter bladene i vibration mod hinanden. Luften fortsætter videre gennem et rundt hul i den anden ende af det sammensatte, dobbelte rørblad og videre ud gennem røret. I Grækenland brugte professionelle musikere et mundbind (*phorbeia*) med et lille, rundt hul til rørbladet i som et redskab til at kontrollere luftens pres på kinderne. Den karakteristiske udposning ses i vore dage tydeligt hos oboister i klassisk musik såvel som i arabisk folkemusik [fig. 1]. Den fremkomne klangs volumen er ganske overvældende, ja kan ligefrem synes skinger.

I Ægypten havde en *aulos* en forgænger i farao-nisk tid. I 18. dynastis musikalske ensembler ses ofte en dobbeltobo fremstillet af to siv eller rør, spillet af kvinder i samklang med harpe, lut, lyre og rammetromme.⁵ Arkæologiske fund af både rør af *Arundo donax* og (sjældnere) rester af mundstyk-

5 Om de faraoniske dobbeltoboer se L. Manniche, *Ancient Egyptian Musical Instruments*. Münchner Ägyptologische Studien 34, München 1975, s. 20-31. Om instrumentets brug især L. Manniche, *Music and Musicians in Ancient Egypt*, London 1991, s. 48-49 (i ensembler) og 62 (i ritualer).

Fig. 2 Detalje af genbrugt romersk sarkofag i krypten i domkirken i Palermo. Musikkens muse Euterpe holder en aulos, hvor det ene rør er forsynet med klapper. Foto LM.

Fig. 3 Dobbeltobo fra 18. dynasti. Dette er det eneste eksempel vi har på, at den nederste del af rørbladet er markeret (med hvidt). Musikere er sjældent afbildet forfra, så at det rent faktisk er synligt. Hun griber hen over det ene rør for at spille på det andet. Nebamuns grav i Theben, nu i British Museum. Foto LM

kernes rørblade viser hvordan de var bygget. Der fandtes et kort instrument, som allerede i 19. dynasti havde udviklet sig til et langt med to omkring 1 m lige lange rør. I vore dages Ægypten kan man stadig høre klangen af en obo. Det er en *mizmâr*, der dog kun har et enkelt rør af konisk udboret træ (som i fig. 1). I denne artikel drejer det sig primært om den græske aulos i eksil i det romerske Ægypten.

Rørene fra Meroë viste sig at rumme sofistikerede detaljer i deres konstruktion. Indeni hvert bronzerør sad der et rør af træ eller ben, somme tider begge dele i samme rør, skulle det vise sig. Udboringen er cylindrisk, men i de lange rør og nogle af de korte kan man spore en lille øgning af diameteren i nederste halvdel, der endte i en lille "klokke". Materialet viste sig at være kobber med omkring 10% tin (hvilket giver bronze), formodentlig først støbt og derefter hamret og slebet, så at der ikke er nogen spor af sammenføjninger. Der var rester af sølv på nogle af bladholderne. Både i bronzerørene og deres indre kerne var der boret flugtende fingerhuller, dvs. at instrumentet bestod af en dobbelt skal. Mellem de to sad der "muffer" i form af flade, flytbare ringe af metal forsynet med en lille tap. En sådan mekanisme, som også kan ses i romerske instrumenter [fig. 2] kunne betjene et enkelt hul eller flere på samme tid. Det gav mulighed for en særlig teknisk finesse. Ved at skubbe mufferne vandret kunne musikeren åbne eller lukke et fingerhul og dermed ændre en enkelt tone eller hele tonearten i sit instrument.⁶ Derudover var fire af de længste rør indeni forsynet med en lang skyder med en tap i den øver-

6 I det 2. årh. f.Kr. skriver Pausanias i sin Grækenlandshistorie IX 12.5, at dette system var opfundet af Pronomus i (den græske by) Theben: "Indtil dette tidspunkt havde aulosspillerne tre slags auloi: på den ene spillede de dorisk musik; en anden slags aulos anvendtes til den frygiske (harmonia); og den såkaldte lydiske blev spillet på en tredje. Pronomus var den første der udtænkte auloi, der passede til alle slags tonearter, og som kunne spille melodier i forskellige tonearter på samme instrument."

Fig. 4 Dele af en af de auloi, der blev fundet i pyramide Begr. 6 i Meroë (Sudan) inden restaurering. Fundet af Harvard University – Boston Museum of Fine Arts Expedition, 24.1821. Bronze, elfenben, ben og træ. Hellenistisk eller Romersk Kejsertid 50 f.Kr. - 1 e.Kr. Foto © 2022 Museum of Fine Arts, Boston.

ste ende og en klap i den nederste, udformet som en delfin med en muslingeskal i munden. Med den kunne musikeren åbne og lukke et stemmehul, som hans fingre ellers ikke kunne nå, således at luftstrømmens længde og dermed tonearten kunne justeres. Hvis det en dag kan lykkes forskerne at rekonstruere de skrøbelige muffe, vil disse finurligheder være af umådelig interesse i jagten på antikke skalaer og intervaller, måske kendt fra andre sporadiske fund og omtale i tekster.

Nogle af de kortere rør havde en lille udkrængning for oven til at indsætte rørbladet, hvorimod der på andre sad den løgformede sektion af ben som mellemlid mellem rørbladet og bronzerøret til at holde lamellerne fast, ligesom det også ses på de græske vasemalerier. Alt i alt er disse instrumenter derfor mere græske (og dermed også romerske) end ægyptiske, selv om de slutter sig til en allerede eksisterende ægyptisk, musikalsk praksis. Vægmalier, der ganske vist er over tusind år ældre, giver en idé om, hvordan man kunne håndtere et sådant dobbelt blæseinstrument [fig. 3]. At denne tradition var ubrudt, bekræftes af flere eksemplarer fra Nye Rige til Græsk-Romersk Tid af figuriner af Bes, der spiller den oprindelige ægyptiske udgave af dobbeltobo. Den forsvandt ellers stort set ud af det officielle, ægyptiske billedprogram i og med at motivet blev hjemløst, da dets kontekst ikke længere blev afbildet.⁷

Forskningen

I de første 25 år lå alle disse aulos-fragmenter i arkiverne i Museum of Fine Arts in Boston, og dengang syntes det som en håbløs opgave at få noget meningsfuldt ud af dem.⁸ At mange af brudfladerne i rørene var eroderet gennem 2000 år gjorde det umuligt bare at sætte dem sammen. Der skulle gå yderligere årtier, inden fundet for alvor afslørede sit potentiale [fig. 4].

Der måtte et vist antal hypoteser til for overhovedet at komme i gang. Den ene, baseret på undersøgelser af tidligere fund af lignende, mekanisk avancerede, omkring 66 cm lange auloi i Pompeji fra omtrent samme tid, forudsatte, at det indre af instrumenterne var cylindrisk, ikke konisk. Set med en musikforskeres øjne er dette et væsentligt kriterium. Med dette som udgangspunkt kunne man antage, at bronzefragmenter med forskellige, indre diametre ville høre til forskellige rør. Dette gælder også den ydre diameter. Tilstedeværelsen eller fraværet af et kernerør af træ eller ben hjalp også til at grovsortere metalfragmenterne.

Den anden hypotese angik fingerhullerne. Deres placering på rørfragmenterne skulle studeres, for et rekonstrueret instrument skulle jo gerne kunne holdes og spilles. Da der i det aktuelle tilfælde var tale om en aulos, altså en dobbeltobo, skulle der også være en fornuftig (dvs. klanglig acceptabel) relation mellem de to rørs akustiske muligheder, og her kom

7 Se for eksempel T. Bagh og L. Manniche, *Bes – dæmon og beskytter*, København 2021, s. 48-49; L. Manniche, 'The sound of Bes', i O. Kaper (red.), bog om Bes i trykken i Leiden.

8 Detaljeret beskrivelse af de første forsøg i N.B. Bodley, 'The auloi of Meroë: A study of the Greek-Egyptian auloi found at Meroë, Egypt', *American Journal of Archaeology* 2, 1946, s. 217-240.

Fig. 5 Dobbeltobo i grav TT 218 i Deir el-Medina. Musikeren griber om instrumentet uden at spille på det med fingrene. Foto LM.

teorien om de på den tid adskillige kendte musikalske systemer i spil. En rekonstruktion skulle gerne afspejle en af disse modeller, som i sig selv udvikledes i tidens løb. For at give mening var det derfor afgørende, at to rør, der var matchet “på skrivebordet”, rent faktisk ville frembringe harmoniserende tonerækker, eventuelt med et strejf af dissonans for at skabe akustisk spænding.

Intet af de forhåndenværende fragmenter havde flere end tre huller, men nogle havde et hul på hver side, dvs. et af dem ville være et tommelfingerhul. Fingerhullernes størrelse antyder deres placering på et rør (de største vil sidde nederst).⁹ De er ikke anbragt med samme afstand ned ad røret, således at man bare matematisk kunne beregne sig frem til hvor de skulle sidde. Deres placering var dikteret af samtidens musikteori. Med så mange instrument-

fragmenter i spil var det et kompliceret regnestykke, men det lykkede omsider Stefan Hagel med sin mangeårige erfaring med antikke auloi at nå frem til et musikhistorisk acceptabelt resultat.¹⁰

Fundets musikalske potentiale

Arbejdet med at studere og rekonstruere instrumenterne er langt fra afsluttet. Sorteringen af fragmenterne har indtil nu resulteret i, at der tegner sig et billede af i alt seks instrumenter, henholdsvis korte og lange, og med tre indbyggede tonesystemer.

Fire næsten 1 meter lange rør hører til to lange auloi. Det ene rør af det ene sæt er kun af ben, uden bronzehylster. Med en skyder til at lukke et enkelt hul for neden kunne det frembringe to forskellige borduner (bastoner) til at ledsage en melodi spillet på det andet rør. På det andet par var basrøret omsluttet af roterende bronzemuffer over fingerhuller med stor afstand, og musikeren kunne derfor variere bordunerne, endda mens han var i gang med at spille en melodi. Græske auloi, som de afbildes i Grækenland, er betragteligt kortere end vores gruppe af lange auloi. I det Nye Rige kunne de ægyptiske instrumenter imidlertid have ganske lange rør af ens længde [fig. 5] og har i hvert fald på det ene rør givet en dyb tone, der kan sammenlignes

⁹ Den herværende artikels forfatter har ingen formel uddannelse indenfor musikken. Til gengæld har jeg en del praktisk erfaring med bambusfløjter og deres fremstilling, da jeg for omkring 60 år siden og i flere år derefter var engageret i spille sådanne i et lille orkester, der havde sin base på Ingrid Jespersens Skole i København under ledelse af musikpædagogen Ruth Savery Trojaborg (1924-2013) (om inspirationen fra den første bambusfløjteorganisation i England se <http://www.pipersguild.org>). Der findes stadig underafdelinger i flere lande i Europa). Bambusfløjter kan ikke købes – vi skar selv vores instrumenter fra sopran til bas, og det gav en vis indsigt i mundstykkers finurligheder og betydningen af fingerhullers størrelse, form og placering (se hvordan i M. Galloway, *Making and Playing Bamboo Pipes*, Leicester 1958 og senere år). Min sidste semiofficielle optræden var i 2001. I 1970'erne modtog jeg i øvrigt i en periode undervisning i obo.

¹⁰ Hør hvordan en aulos kan lyde her: <https://www.youtube.com/watch?v=OcHWvl16mpg> hvor Stefan Hagel spiller på en rekonstrueret kort, græsk aulos.

Fig. 6 Aulos-fragmenterne i Liverpool. Fra *Journal of Hellenic Studies* 35 1915, s. 19 fig. 1.

med den bordun, der frembringes på en arghoul. Det er et instrument med et meget langt og et kort rør, der bruges i ægyptisk folkemusik, dog med et enkelt rørblad som i en klarinet. Diameteren på en sådan er omkring 10 mm. Oldægyptiske dobbelto-boer har tilsvarende en diameter på 10 mm eller derunder. Instrumenterne fra Meroë måler i indre diameter 7-9 mm.¹¹

Gruppen af kortere auloi rummede et næsten komplet instrument, som det er lykkedes at rekonstruere med en vis grad af nøjagtighed. Med assistance fra holdet i Boston og med basis i sit kendskab til andre eksisterende instrumenter og hele litteraturen vedrørende især oldgræsk musikteori kunne Stefan Hagel ved hjælp af 3D-printing fremstille en model af to sammenhørende rør (WS 3 og 4). Dette instrument har ikke et løgformet mellemled til at fastgøre rørbladene, men disse blev i stedet indsat direkte i rørene, som til det formål var blevet gjort en anelse bredere.

Det lykkedes ikke at 3D-printe mufferne, men til eksperimenterne kunne i stedet indsættes propper af træ eller voks for at blokere hullerne. Det har udmøntet sig i en teoretisk bedømmelse af instrumentets klanglige egenskaber og muligheder for at justere toneart, bastoner og tonehøjder ved hjælp af

det samlede arsenal af stemmehul og bronzemuffer.¹² Interessant nok var der omkring det tidspunkt, hvor instrumenterne blev produceret (omkring år 1), et markant skift i tidens smag fra mol til dur. En vekslen mellem de to kunne måske let frembringes på denne avancerede aulos?¹³

I det arkæologiske museum i Liverpool findes der interessant nok fragmenter af fem eller flere auloi udgravet af J. Garstang i Meroë på et ikke nærmere angivet sted allerede i 1914, kort beskrevet året efter af T.L. Southgate.¹⁴ Efter ankomsten til museet blev stykkerne sat som på en kugleramme i vilkårlig orden [fig. 6]. Af artiklen fremgår der detaljer, der ikke var tydelige i Boston-eksemplarerne. Materialet er elfenben samt bronze. Rørene er udformet med en indre diameter på 11-16 mm i sektioner, der kunne skilles og sættes sammen. Mufferne kørte i lave spor skåret i det indre rør. Rørene udmunder i en spinkel "klokke" i den ene ende, som Southgate antog var den nederste. Men da der tilsyneladende ikke er inkluderet nogen løgformede rørbladholdere i dette fund, kunne det være den modsatte ende, hvor rørbladene blev stukket ind ligesom på instrumenterne fra pyramiden.

11 D.M. Dixon og K. P. Wachsmann, 'A sandstone statue of an auletes from Meroe,' *Kush* 12, 1964 s. 119-125 med målene fra begge fund s. 121.

12 Detaljeret beskrivelse i Gänsicke og Hagel, 'The auloi from Meroe', s. 183-188.

13 S. Hagel, *Ancient Greek Music: A New Technical History*, Cambridge 2009, s. 49-50, 361-364.

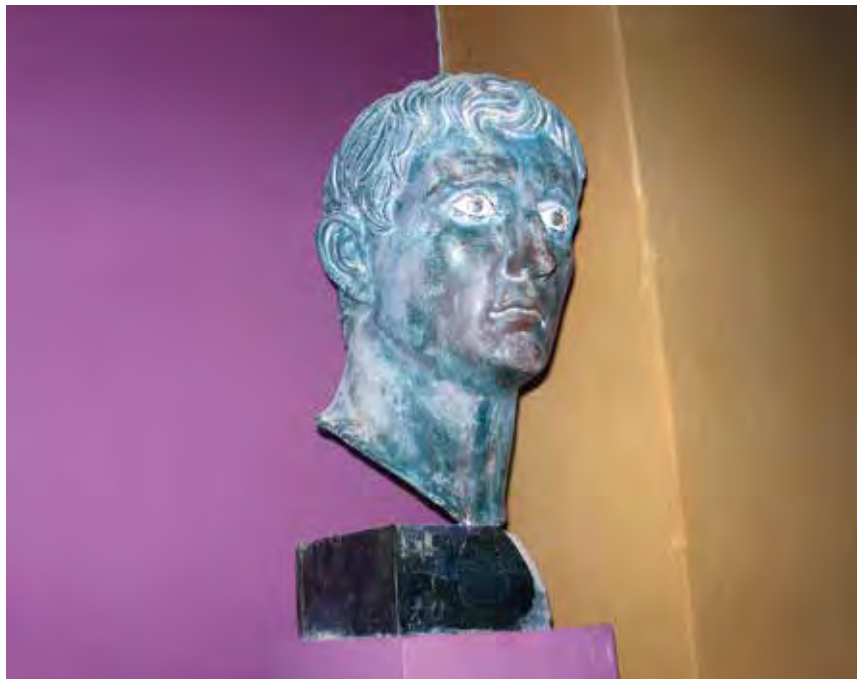
14 T.L. Southgate, 'Ancient flutes from Egypt', *Journal of Hellenic Studies* 35 1915, s. 12-21. Garstangs manuskripter opbevares nu i Department of Archaeology, Classics and Egyptology på universitetet i Liverpool. Grundet udbruddet af 2. verdenskrig blev udgivelsen ikke realiseret, og det blev først indhentet af L. Török i 1997 med *Meroë City. An Ancient African Capital. John Garstang's Excavations in the Sudan*, London 1997. Garstangs fund blev spredt til forskellige museer bl.a. Ny Carlsberg Glyptotek, se T. Bagh, *Finds from the Excavations of J. Garstang in Meroe and F. Ll. Griffith in Kawa in the Ny Carlsberg Glyptotek*, København 2015. Ingen af disse to publikationer omtaler de fundne auloi. Ifølge Gina Criscenzo Laycock (mail 17. februar 2022), hvem jeg skylder tak for fotografiet i fig. 11, kan instrumenterne i Liverpool ikke længere lokaliseres i museet.

Meroë i tre århundreder omkring år 1

Vi har nu et godt billede af hvordan disse auloi så ud, og hvilke klanglige muligheder der stod til rådighed for en aulos-spiller for to årtusinder siden på et sted fjernt fra der, hvor den musikalske tradition umiddelbart havde sin rod. Hvad er grunden til at de blev fundet i Meroë i en fremmed kultur? Og under trappen i en dronnings pyramide?

Byen Meroë omkring 200 km nord for Khartoum var hovedstaden i den sydlige del af kongeriget Kush (Øvre Nubien). Efter at den ægyptiske kong Psammetik II i 591 f.Kr. havde indtaget byen Napata ved Gebel Barkal længere mod nord, flyttede magtens centrum mod syd til Meroë, hvor der i århundreder derefter opstod en blomstrende og særegen kultur, der varede helt til det 4. årh. e.Kr. Dermed var den samtidig med grækernes bosættelse i Ægypten, der var påbegyndt allerede i 700-tallet f.Kr., ptolemæernes fulde herredømme (323-30 f.Kr.) og de romerske kejseres ekspanderende interesse i området (30 f.Kr. – slutningen af kejsertiden). Byens guldalder var i den såkaldte Klassisk Meroitiske Periode i det første århundrede før og det første århundrede efter vor tidsregning, netop der hvor vores instrumenter dukker op.¹⁵

Trods den fremmede indflydelse fortsatte den påvirkning fra det faraoniske Ægypten, der var påbegyndt allerede med ekspansionen derfra i 18. dynasti. Der blev bygget omkring 200 pyramider i omegnen af Meroë (se omslagsbilledet). Kapellerne ved indgangen er udsmykket med vægreльеffer udført efter de ægyptiske principper og med ægyptiske motiver, men med stilistisk nytænkning. Byens

templer blev bygget i ægyptisk stil, nogle af de ægyptiske guder blandede sig med de lokale, og utallige er de fund, der afspejler ægyptisk tankegang. Der var gang i dyrkning af bomuld og dermed produktion af tekstiler, og også af keramik og ikke mindst genstande af metal, som blev udvundet og forarbejdet lokalt. Sproget, som er en vigtig markør for et folks sindelag, ændrede sig dog markant. Omkring 200 f.Kr. anvendtes et særegent sprog, skrevet både med hieroglyffer og i kursiv (som demotisk). Det afspejler sig i kongernes og dronningernes for os uvante navne. Sproget døde ud omkring 400 e. Kr. Det er langt fra tydet, og dets oprindelse og sproglige tilhørsforhold diskuteres stadig.

I årene efter romernes erobring af Ægypten opstod der grænsestridigheder med det meroitiske rige.¹⁶ Den meroitiske regerende dronning Amanirena (40-10 f.Kr.) havde ledet de kushitiske tropper i en fem år lang krig mod romerne med skiftende udkomme, men var i år 22 f.Kr. endeligt blevet slået tilbage. Hendes efterkommer Amanishakheto fik underskrevet en fredstraktat med Augustus år 21/20 f.Kr. Det foregik på øen Samos, hvortil de meroitiske udsendinge var rejst for at møde kejseren, der

15 For et overblik over disse 200 år se P. Wolf og U. Nowotnik, 'The Meroitic heartland', i G. Emberling og B.B. Williams (red.), *The Oxford Handbook of Ancient Nubia*, Oxford 2020, s. 524-532. Om dateringen se n.2 ovenfor, men Amanishakheto's fredsforhandling med Augustus som refereret af Strabon må have fundet sted inden år 14 e.Kr., hvor kejseren døde.

16 Om forholdet mellem Rom og Øvre Nubien se S.M. Burstein, 'Greek and Roman views on ancient Nubia', i *The Oxford Handbook*, s. 705-711. Krigen blev beskrevet af Strabon, *Geografika* 17.1.54.

Fig. 7 Afstøbning af det bronzehovede af Augustus, der blev fundet i Meroë, nu i National Museum of Sudan. Foto LM.

var i transit på vej til Syrien (fortæller Strabon). Statuer, som hendes soldater havde røvet i ægyptiske templer på vejen til den 1. katarakt, blev givet tilbage igen. En enkelt blev dog glemt: et bronzehoved af selveste kejseren, der blev fundet under trappen i et tempel (nu i British Museum) [fig. 7].¹⁷ Grænsen blev fastsat ved Maharakka (hvor Nasser-søen nu breder sig). Romerne beholdt således Tolv-milelandet, men meroitterne blev fritaget for told til kejseren. Herefter var der fred og ro. I år 61 sendte Nero en ekspedition til Meroë og videre sydpå ad den Hvide Nil, men de blev bremset af det ufremkommelig sumpområde Sudd, hvor de vendte om. Her slutter vores interesse i Meroës historie i den aktuelle sammenhæng.

Grunden til Meroës lange blomstrende liv var for det første tilstedeværelsen af to væsentlige ressourcer: guld og jern, og dels byens beliggenhed, der gjorde den til centrum for handel med Middelhavslandene mod nord, det indre Afrika mod syd og Rødehavet og dermed Indien mod øst. Vi må derfor forestille os, at der har været en konstant trafik af gennemrejsende handelsmænd og embedsfolk i forskellige ærinder. Da kassen med de omtalte auloi blev nedsat i dronning Amanishakheto's pyramide i år 1 e.Kr. eller umiddelbart derefter, daterer det instrumenterne til årene inden. C14-undersøgelser af rester af indre rør af træ tager os til årene 52 f.Kr.-52 e.Kr. Instrumenterne må derfor være fabrikeret i løbet af de sidste 50 år af det 1. årtusind f. Kr. Hvis vi tillader os en findatering begrænset til dronningens regeringstid omkring år 10 f.Kr.-1 e.Kr. kan vi forestille os forskellige scenarier.

Hvem har spillet aulos i Meroë?

I Nye Riges Ægypten, hvorfra langt de fleste billeder af dobbeltboer stammer, er det påfaldende, at de altid spilles af kvinder (og af guden Bes, der var

nært knyttet kvindernes verden). I det 9. årh. f.Kr. har vi en enkelt ægyptisk scene, hvor den spilles af en mandlig, navngiven tempelansat.¹⁸ I Grækenland var aulos'en derimod primært, om end ikke udelukkende, et maskulint instrument. Det var, som vi skal se, også tilfældet i Meroë, men vi har kun dette ene eksempel på en afbildning af instrumentet i Øvre-nubien (Kush). Kassen med auloi blev fundet i en dronnings pyramide, men det betyder ikke nødvendigvis at hun selv, eller nogen anden kvinde, har benyttet sig af dem.

En teoretisk mulighed er, at instrumenterne blev fundet under kushitternes togter oppe omkring den 1. katarakt, og at de blev taget med hjem sammen med statuerne. Eller var det de meroitiske delegerede, der på Samos havde hørt instrumenterne blive spillet for Augustus og tog dem med tilbage? Drejer det sig om en romersk aulet på turné med sine instrumenter i den sydlige provins? Eller var det kun inspirationen, der kom fra Rom, og instrumenterne blev kopieret i et af værkstederne i Meroë, der også producerede klokker af metal?¹⁹ Dette sidste kan dog udelukkes, for en analyse af træstykkerne fra pyramiden viser, at det drejer sig om *olea europea*, en olivensort der ikke vokser i Sudan. Hvorom alting er endte instrumenterne ved hoffet i Meroë.

En vandhelligdom med musik

I byen lå der mellem paladset og Nilen i kort afstand fra begge et anlæg, hvis mest karakteristiske

18 Stele i The Brooklyn Museum dateret til ca. 804 f.Kr.: K. Kitchen i *JARCE* 8, s. 59 og fig. 1.

19 Sådanne udsmykkede klokker (af bronze) omtales af Wolf og Nowotnick, 'The Meroitic heartland', s. 527. Små klokker af guld blev fundet i Amanishakheto's pyramide af Ferlini i 1834 (Berlin nr. 1675, 1676, 1677): K.-H. Priese, *L'Oro di Meroe*, udstillingskatalog Turin 1994, s. 27, fig. 22.

17 Bagh, *Finds from the Excavations*, s. 26-27.

Fig. 8 Dionysos med kithara som fundet af Garstang. Fra Török, *Meroë City*, pl. 34.

element i dets nuværende stand er et 2,4 m dybt kvadratisk bassin på 7x7 m. Det er nu overdækket af et tag, rejst på piller af mursten af tyske arkæologer i de sidste 10-20 år.²⁰ Tre udsmykningsfaser er blevet identificeret, så det kan have været i brug over en længere periode begyndende med ptolemæerne. Den sydlige væg har udsmykning med malerier bevaret, bl.a. en stor elefant. De tre andre havde rækker af søjler foran med mure i halv højde mellem, som det kendes fra ptolemæiske templer. På sydsiden er der fundet rester af en pavillon. Vandrør sikrede, at bassinet under oversvømmelsen blev fyldt op til en vis dybde med vand direkte fra Nilen. Et lignende arkitektonisk arrangement kan ses i ptolemæiske templer i Ægypten, der dog benyttede grundvand (Khnum-templet i Elefantine er en undtagelse, for det havde direkte kontakt med flodvandet). Adskillige skulpturer i forskellig størrelse, blandt andet en del løvefigurer, fuldendte udsmykningen. Adskilt fra bassinet af et lille haveanlæg ligger resterne af en *exedra*, en rektangulær terrasse med en niche af form som en kvart cirkel med søjler i den ene smalle ende og søjler med bemalede papyruskapitæler. I første omgang var gulvet tør-

lagt, men det fik ved en ombygning en smule vand ledt derhen gennem vandrør, uvist til hvilket formål.

Anlægget blev ved opdagelsen for lidt over 100 år siden fortolket som et bad, men der er nu fremført gode argumenter for, at det var beregnet til dødekult og/eller herskerkult i forbindelse med de ceremonier, der ved Nilens årlige stigning signalerede fornyelse både af landet og af herskerens legitimitet.²¹ Det er gennem den samling skulpturer af varierende stil og kvalitet, der var opstillet på sydsiden af bassinet, at vi kan komme en fortolkning af dets formål nærmere og samtidig få inddraget de før omtalte auloi i en sammenhæng.

Skulpturerne

Skulpturerne i vandhelligdommen er af forskellig stil og kvalitet og dermed vanskelige at findatere indenfor perioden omkring 300 f.Kr. til 1. årh. e.Kr. Sammenstillingen af løsøret kan derfor også være foregået over længere tid. Det er blevet foreslået, at ægyptisk skoledede kunstnere kom til Meroë medbringende figuriner, der så i de lokale værksteder blev udført i større målestok – mange er faktisk fuld eller $\frac{3}{4}$ naturlig størrelse – med varierende held (set med både ægyptiske og vore bagkloge øjne).

Udover Apademak, den vigtige lokale løvegud, der også stod for frugtbarhed, og flere liggende figurer i naturlig størrelse (hvoraf en kan ses på Glyptote-

20 Om beskrivelse og fortolkning se L. Török, *Hellenizing Art in Ancient Nubia 300 B.C. - AD 250 and its Egyptian Models: A Study in "Acculturation"*, Brill 2011, kapitel 5 med referencer til og opdatering af hans tidligere værk *Meroë City*. Anlægget blev besøgt af DÆS-medlemmer i januar og november 2016.

21 Török *Hellenizing Art*, s. 185-187.

Fig. 9 Panfløjte-spilleren i vandhelligdommen står nu på samme sted, hvor den blev fundet. Foto LM.

ket), ser vi adskillige skulpturer med et dionysisk islæt. Musik hørte dyrkelsen af Dionysos til, og ptolemæerne havde gennem deres spin promoveret sig selv som gudens efterkommere. Det har kunnet fejres ved gentagne ceremonier i vandhelligdommen. Dionysos selv blev også afbildet. Det drejer sig blandt andet om en undersætsig figur i folderigt skørt, der holdt en *kithara* frem (en græsk variant af den oldægyptiske lyre),²² som guden undertiden spillede derhjemme. I modsætning til en harpe har lyre og kithara strengene spændt parallelt med klangbunden fra et åg. Spilleteknikken var anderledes end i en harpe i og med, at nogle af strengene blev dæmpet af fingrene på venstre hånd, mens den højre med en plektrum strøg hen over alle strengene på én gang, men kun de frie kunne give lyd fra sig. Basen til statuen og det nederste af klædedragten står stadig midt på sydsiden af bassinet, men selve

statuen, der var komplet i Garstangs dage [fig. 8], er gået tabt.²³ En lyre spilles stadig i folkemusikken i Øvreægypten og i Ethiopien.

Ude i venstre side havde kithara-spilleren selskab af en musiker, der spillede på en ganske stor, græsk Panfløjte (*syrinx*) af typen med ti lige lange, sidestillede rør [fig. 9].²⁴ Panfløjten synes først at dukke op i Ægypten med ptolemæerne. Vi møder den især i småfigurer,²⁵ og det er oftest den asymmetriske type, hvor rørene aftager i længde mod musikerens venstre side. Jo større rørenes diameter er, desto blødere og rundere er tonen, således som det kan høres

22 Faraonisk lyre: Manniche, *Musical Instruments*, s. 81-91. Bes med kithara se Bagh og Manniche (red.), *Bes*, s. 124 th, 126 midt.

23 S. Wolf og H.-U. Onasch, 'Investigations in the so-called Royal Baths at Meroë in 1999. A preliminary report', *Kush* 18, s. 191-203 med citat s. 196; Török, *Hellenizing Art*, kat. 7, s. 181-182 og 184, pl. 45; *Meroë City*, s. 75, 85f, pl. 34 (kat. 195-39(S)). Musikerens hoved blev overført til Khartoum (s. 91).

24 Török *Hellenizing Art*, kat. 2A, s. 174, 182, pl. 4; *Meroë City*, pl. 52 (kat. 195-38(S)); J.W. Yellin, 'Prolegomena to the study of Meroitic art', i. Emberling og Williams (red.), s. 529 daterer den 1. årh. e.Kr.(?) (således også *aulos*-spilleren nedenfor). Om muligheden for Panfløjter i Ægypten inden ptolemæerne se H. Hickmann, *Chronique d'Égypte* 30, 1955, s. 217-224, om fløjtenes erotiske sammenhæng s. 220. Hans fig. 18 viser en figurin med et instrument af samme form og antal rør som den i Meroë.

25 Terracotta med symmetrisk Panfløjte: Bagh og Manniche (red.), *Bes*, s. 116 midt.

Fig. 10 Panfløjten fra Theadelphia som udstillet på hovedet i det Græsk-Romerske Museum i Alexandria ca. 2003. Foto LM.

i moderne instrumenter fra f.eks. Rumænien og Sydamerika. Lyden fremkommer ved at luftstrømmen blæses hen over rørenes skarpe overkant. I den symmetriske type som her fremkommer de forskellige toner ved, at rørene har en indvendig blokering med f.eks. voks i varierende mængde for at stemme dem korrekt. En asymmetrisk Panfløjte, nu i det Græsk-Romerske Museum i Alexandria, blev fundet nær den ptolemæiske by Theadelphia i Fayum [fig. 10]. Den er så velbevaret, at dens skala har kunnet rekonstrueres som 13 toner i *fis*-dur.²⁶ Ved at øge luftstrømmen er det muligt at frembringe yderligere overblæsetoner. Musikeren i Meroë er iført et sært, tredelt skørt, der muligvis skal forestille en lang variant af den græske, lårkorte *chiton*, i rød, gul og blå. Skulpturen står stadig i bygningen, på et lidt højere niveau end kithara-spilleren, men hovedet mangler.

En tredje musiker med tidlig ptolemæisk frisure spillede på en aulos, og det gør han nu i Petrie Museum i London. Hans hoved var oprindeligt bevaret men blev efter ankomsten til museet i 1977

26 H. Hickmann, *Chronique d'Égypte* 30, 1955, s. 217-224; om Theadelphia-fløjten s. 221-224; om fløjten erotische sammenhæng s. 220.

registreret som "forsvundet" [fig. 11, 12 og forsiden].²⁷ Statuen er af nubisk sandsten, dækket af gesso og bemalet med rosa (krop) og gul (instrument) bemaling. Musikeren holder begge hænder i samme position og højere oppe på instrument end vanligt (fingerhullerne plejer at sidde lavere), hvilket ikke afspejler den måde en aulos blev spillet på. På instrumentets bagside, der er i et stykke med selve spilleren, resterer der "negativt rum" for at gøre skulpturen mere stabil. Af samme årsag er rørene gengivet betragteligt tykkere end de var i virkeligheden.²⁸

27 Török, *Hellenizing Art*, kat. 8, s. 182-183, pl. 46; *Meroë City*, s. 65 omtaler en "fløjtespiller" (vores aulos-spiller); Bagh, *Findings from the Excavations*, farvefoto af aulos-spilleren uden hovede fig. 1.117 på side 78 med ultrakort omtale s. 72 (også her kaldet fløjtespiller). See Dixon og Wachsmann, 'A sandstone statue', s. 119-125 (inv. UC 8964) med hovede. Skulpturen kan ses *in situ* (dvs som fundet liggende på ryggen med hovedet mod nord) i *Meroë City*, pl. 23, 24 og 25 (jf. vores fig. 12). Aulos-spilleren dateres dels til sidste halvdel af 200-tallet f. Kr. (Török) og 1. årh. e.Kr.(?) (Yellin)

28 Således også i en terracottafigurin med rejst fallos: Bagh og Manniche (red.), *Bes*, s. 116 tv.

Fig. 11 Aulos-spilleren *in situ*. Fra Török, Meroë City, pl. 25.

Fig. 12 Aulos-spilleren endnu med sit hoved i behold. Foto © Garstang Museum of Archaeology, University of Liverpool.

Fig. 13 Ptolemæisk terracotta med Panfløjte, aulos, kithara og dansende Bes, nu i Metropolitan Museum of Art, New York. Foto Wikipedia Commons.

Kombinationen af aulos, Panfløjte og kithara illustreres perfekt i en ptolemæisk terracotta, hvor de optræder sammen med en dansende Bes-figur [fig. 13].²⁹ Aulos-spilleren holder sin venstre hånd langt nede på det marginalt længere venstre rør for at frembringe den gennemgående bordun, mens den højre benytter fingerhullerne længere oppe på det højre rør for at spille melodien. Allerede i det 5. årh. f.Kr. møder vi i Grækenland de samme tre instrumenter forenet i et vasemaleri sammen med en lyre. Musikerne består her af seks musere og en hyrde i et skitseret landskab. Det er dog ikke hyrden, men en af muserne, der holder Panfløjten.³⁰

Der omtales også en skulptur uden hoved, der muligvis kunne være "harpespiller". Hans instrument er ikke bevaret, men hans kropsstilling kunne måske tyde på en sådan fortolkning. En harpe ville dog ikke umiddelbart passe ind i ensemblet?³¹

29 MMA 23.6.79 <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/551321>. Kithara og aulos alene forekommer i en fragmentarisk terracotta i Petrie Museum UC 33398.

30 M. Wegner, *Griechenland*. Musikgeschichte in Bildern II, Musik des Altertums 4, Leipzig 1963 s. 48-49.

31 Török, *Meroë City*, s. 83, pl. 50 (kat. 195-23(S)); Wolf og Onasch, *Kush* 18, s. 196.

Fig. 14

Aulos-spiller i Hathors tempel på Philæ, hvor Tiberius ofrer til Isis. Foto LM.

Aulos i kulten?

At auloi'erne blev nedsat i dronning Amanishakhetos pyramide tyder på, at samtidig med at de fornøjede livet i byen, spillede musikerne på et eller andet plan en rolle i dødekulten, som de allerede gjorde det i Grækenland i det 6. årh. f.Kr. Tanken om et evigt liv implementeret gennem en genfødsel har været lige så væsentligt der som i den faraoniske oldtid, hvor dette koncept blev opfattet ganske bogstaveligt: som en fødsel på ny. Musik blev brugt til at understrege den højtidelige og festlige begivenhed. I de faraoniske, udsmykkede gravkamre i Deir el-Medina ser vi netop en Hathor-musiker spille aulos ved en ceremoni for den afdøde ved graven (jf. fig. 4).³² Forudsætningen for en fødsel rummer et erotisk element, og her kommer blandt andet en aulos ind i billedet, for den signalerer en ganske særlig frugtbar atmosfære.³³ De arkæologer, der i de

senere år har arbejdet i vandhelligdommen, har foreslået, at der i midten af bassinet har stået en springvand i form af en søjle, hvis formål kunne være beslægtet med den "ungdommens fontæne", som Herodot har beskrevet i omtalen af et folk i Afrika (*Historie* III.23).³⁴ Tilbage til ungdommen, tilbage til fødslen, og derfra retur til genfødslen og en evig cyklus.

En aulos var også med til at gejle en festlig stemning op ved folkefester som den Herodot var vidne til i det 5. årh. f.Kr. ved festen for gudinden Bastet, så levende beskrevet i hans *Historie* (II.60). En klynge kvinder havde bordet en båd og sejlede ned ad floden, mens de spillede aulos og løftede op i skørterne for at stimulere befolkningens latente lyster. På parnasset havde Afrodite benyttet samme lokkende gestus, ja selv Hathor havde i tidernes morgen blotet sig for sin fader Ra for at opmuntre ham lidt.

Under selveste kejser Augustus blev Den Fjerne Gudindes (Hathors) hjemkomst fra Nubien, hvortil hun var sendt af sin far med ondt i sinde, fejret af et ensemble bestående af to aber med lut, to Bes-

32 TT 218. Også TT 217: Ch. Maystre, *La tombe de Nebenmât*, MIFAO 71, Cairo 1936, pl. VI, scene 36.

33 L. Manniche, 'The erotic oboe', i E. Hickmann og D.W. Hughes (red.), *The Archaeology of Early Music Cultures. Proceedings of the 3rd meeting of the ICTM Study Group on Music Archaeology* (Hannover og Wolfenbüttel 1986), Düsseldorf 1988, s. 189-198. Også *Music and Musicians* s. 116-119.

34 Onasch og Wolf citeret af K. Grzymski, 'The city of Meroe', i Emberling og Williams (red.), *The Oxford Handbook*, s. 554.

Fig. 15
Aulos-spiller i
Hathors
temple på
Philæ. Foto
LM.

figurer med vinkelharpe, to præster med ægyptiske lyrer og to med græske auloi. Det er den tidsmæssigt mest præcise illustration vi har til brugen af de auloi, der blev fundet i Amanishakheto's pyramide, endda lige ved grænsen til Nubien. I begge tilfælde griber musikernes hænder om hver sit rør uden egentlig at spille på dem [fig. 14, 15].

Aulos-spil forbudt!

Der var situationer, hvor stimulansen fra de skingre auloi ikke var påkrævet, men tværtimod forbudt. På øen Biga ved Philæ, hvor Osiris (eller en del af ham) slumrede, var det under kejser Hadrian (117-138) ud over tromme og harpe forbudt at synge til akkompagnement af aulos (betegnet med det ægyptiske ord *wḏnt*), ja al støjende adfærd var bandlyst i 40 alens afstand fra øen.³⁵ I en lignende passage hos Strabon, der angår Osiris-templet i Abydos i årene omkring år 1, er sangere, aulos-spillere og harpe-spillere bandlyst i modsætning til hvad der foregår hos andre guder.³⁶ I den forbindelse kunne man

overveje, om instrumenterne fra pyramiden blev gjort stumme ved begravelsen? De blev i hvert fald demonteret, inden de blev lagt i kassen.³⁷ Man kunne drage en parallel til Tutankhamons trompeter, der ved gravsætningen blev gjort stumme ved at indsætte et element af træ tilpasset det indre af trompeterne og smykket med en lotusblomst, symbol på genfødsel. Instrumenterne fra pyramiden var om ikke brudt itu så i hvert fald skilt ad inden der blev lukket og låset. Der har tydeligvis været særlige regler for, hvornår instrumenter skulle lyde, og hvornår de skulle tie.

I mangel af tekster må vi lade de materielle levn tale. Hvad angår forholdene i Meroë, var det en kulturelt kompleks situation. Vi møder en særdeles holdbar, ægyptisk tradition og derudover græsk-romersk stilistisk og teknisk innovation, der med lokal, meroitisk eksekvering integreres i paladslivet i Meroë. Det viser sig tydeligt i kunsten. I musikken mangler det meste af den væsentlige dimension: lyden, men ad forskellig vej kan vi få et indtryk både af det klanglige landskab og af den musikalske sammenhæng.

³⁵ S. Emerit, 'À propos de l'origine des interdicts musicaux dans l'Égypte ancienne', *BIFAO* 102, 2002 s. 189-210 med citat s. 190. Om navnet på instrumentet s. 198-200.

³⁶ Sammesteds s. 193.

³⁷ Også foreslået af Dows Dunham citeret af Bodley, 'The auloi of Meroë', s. 217 n.1.

Ægyptiske smittebølger

François Tonic

Denne artikel har hentet sin inspiration fra en bog om afslutningen på Romerriget. Det står hurtigt klart, at Roms fald i det 5. århundrede ikke alene kan forklares ud fra invasion af fremmede folkeslag. I virkeligheden kom to faktorer til at definere imperiets skæbne: de sygdomme, der hærgede i provinserne, og klimaet. En voldsom klimaændring med dårlig høst til følge fik den kejserslige økonomi til at smuldre. Hertil kommer en voldsom pandemi, som kom til at vare mere end to århundreder med flere udbrud af epidemier. Her præsenteres et overblik over, hvad vi ved om lignende katastrofer i det gamle Ægypten.¹

Den amerikanske professor i det gamle Roms historie, Kyle Harper, påpeger i en ny bog vanske-

ligheden ved at sammenkoble historie, klima og sygdom.² Det er en opgave, som kun få historikere vover sig ud i, for problemerne tårner sig hurtigt op: hvordan ser de historiske kilder ud? Og hvordan identificerer man sygdommene og forklarer deres udbredelse? De der dengang var vidne til smittebølger har ofte måttet beskrive noget, som de ikke havde oplevet før. Nu om dage kan vi med knogleanalyser og en bedre forståelse af kim, virus og bakterier og deres historie sætte navn på de epidemier, der opstod i de sidste århundreder af det romerske rige. Harpers bog hjælper os godt på vej her. Den gør det muligt at forstå, hvordan sygdomme, klimaændringer og historiske begivenheder påvirker hinanden og interagerer på forskellige måder. En ting står dog fast: for at forstå denne eller hin krise eller

1 Oversat af L. Manniche fra 'Épidémies et changements climatiques: quelles conséquences sur l'Égypte ancienne?', *Pharaon* 47, 2021, s. 29-34. Med forfatterens godkendelse har oversætteren tilføjet bibliografiske noter og nogle kildetekster. Om sygdomme generelt se J.F. Nunn, *Ancient Egyptian Medicine*, London 1996, s. 64-95.

2 K. Harper, *Comment l'Empire romain s'est effondré Le climat, les maladies et la chute de Rome*, Paris 2021. Jf. også af samme forfatter *Plagues upon the Earth: Disease and the Course of Human History*, Princeton University Press 2021.

Fig. 1 Udhungrede mennesker på flugt.
Relief fra kong Unas' processionsvej nu
i Imhotep-museet i Sakkara. 5. dyn.
Foto LM.

kollaps i en kultur må historikeren også undersøge faktorer uden for selve historien.

Ligesom Rom var Ægypten forbundet med en vid verden udenfor, og epidemierne havde deres rod både hjemme og ude. Geologiske analyser kan skabe klarhed over oldtidens klimaændringer, og det giver os nu et bedre grundlag for at fortolke nogle af de klimatiske uregelmæssigheder, der beskrives i de antikke tekster. Hele denne proces forklares godt i Harpers bog [fig. 1].

Problematikken

Hvad ved vi overhovedet om epidemier og klimaændringer i det gamle Ægypten? Ægyptologerne gransker stadig denne problematik, men flere specifikke faktorer har været oppe:

- Folkevandringen i forhistorisk tid fra vest mod øst mod Nilen, en følge af Nordafrikas tiltagende tørke
- Mulig klimaændring i slutningen af Gamle Rige
- Den gradvise forsvinden af savannen især i Giza og Sakkara
- En stor sandsynlighed for en epidemi i de sidste år af Akhenatens regering

Det er almindelig kendt, at landets velstand afhang af god oversvømmelse, hvilket medfører en god høst. Der findes flere eksempler på utilstrækkelig oversvømmelse og deraf følgende kritisk kornhøst. En af de kendteste beretninger kan vi læse i guvernøren Ankhtifis selvbiografiske indskrift i hans grav i Moalla syd for Luxor fra 2. mellemtid [fig. 2].³

“Hele Ægypten var ved at dø af sult i en sådan grad, at folk var tvunget til at spise deres egne børn, men jeg var den, der sørgede for, at ingen døde af sult i denne provins. Jeg udlånte korn til Øvreægypten og donerede nedreægyptisk korn til Øvreægypten som en fast ration. Sandelig er det ikke en gestus jeg har set at nomarkerne før mig gjorde, aldrig har en militærleder i denne provins

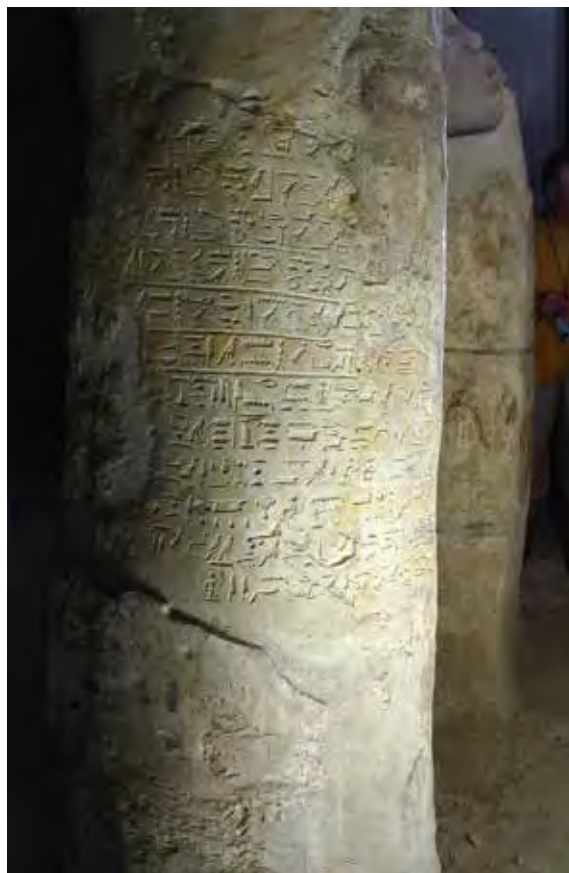

Fig. 2 Ankhtifis grav i Moalla med teksten om hungersnøden på en af de firkantede piller.
1. Mellemtid.
Foto LM.

gjort noget lignende. Jeg tog mig af Elefantines hus og byen Iat-Negen i de år, efter at byerne Hefat og Hormer havde fået deres. Det er sandelig ikke en sådan bedrift, jeg har set mine fædre, der levede før mig, udføre. Jeg var som en klippe for Hefat og som kølig skygge for Hormer. Ankhtifi sagde: “Hele landet er blevet som hungrige græshopper, hvor nogen rejser op ad floden og andre ned ad floden [efter mad]; men jeg tillod aldrig nogen i nød at sejle fra en provins til en anden...” ”

Terminologien

En af vanskelighederne ved at skrive en Sygdommenes Historie ligger i at sætte et præcist navn på denne eller hin epidemi. Drejer det sig om pest? malaria? eller en udefineret plage? Blot en lille hentydning kunne gøre os i stand til at identificere sygdommens art. Harper påpeger netop problemet med denne mangel dels på nøjagtige beskrivelser, dels på spor i skeletter og mumier, der ellers kunne gøre det muligt at sætte et navn på visse epidemier. I denne artikel anvendes disse betegnelser:

³ https://www.osirisnet.net/tombes/moalla/ankhtifi/e_ankhtifi_05.htm

Fig. 3 Gudinden Sakhmet i Mut-templet i Karnak. 18. dynasti. Foto LM.

- Pest er et generelt udtryk, der fremkalder et billede af en dødelig sygdom med en decimering af en del af verden til følge. Virkeligheden er dog mere kompleks, for der findes forskellige former for pest
- Epidemi betegner en oftest cyklisk eller årstidsbestemt sygdom
- Pandemi dækker en massiv epidemi udbredt over flere forskellige kontinenter
- Pestilens er et mere neutralt udtryk, der oprindeligt betegner en smitsom sygdom uden formelt at diagnosticere dens art

Pestepidemi under Amenhotep III?

Nogle forskere også udenfor ægyptologernes kredse omtaler en mulig pestepidemi i Amenhotep III's regeringstid. Denne smittebølge har været givet som forklaringen på, at kongen forlagde residensen fra østbredden af Theben til et nyt område på vestbredden (Malqata), hvor luften har været renere, og hvor han senere fejrede sine jubilæer. Hundrevis af statuer af løvegudinden Sakhmet, der blandt andet var lægernes skytsgudinde, blev opstillet dels i hans

tempel for Mut på østbredden, hvor de to gudinder gik op i en højere enhed, dels i hans dødetempel på vestbredden, alt sammen med det formål at mane sygdommens dæmoner bort **[fig. 3]**. Sakhmet kunne ikke blot helbrede en sygdom, men også i en mindre sympatisk rolle fremkalde en hel epidemi.

Der er ikke i de samtidige officielle kilder blevet påvist tegn på en nogen hændelse, som vi med sikkerhed kan sige var en pestilens, en smittebølge, men i kongens lange regeringstid (34 år) er der utvivlsomt forekommet tilfælde af separate, lokale epidemiudbrud. Der er et bemærkelsesværdigt hul i de skriftlige kilder fra hans år 12 og omkring ti år frem. Det virker som om en krise har ramt i hvert fald Luxor og omegn.⁴ Den er blevet tiet ihjel i teksterne, men ud fra kongefamiliens og befolkningens adfærdsmønster kan man slutte, at årsagen har være drastisk. Et jordskælv kunne også have ødelagt byer og bygninger og forårsaget et byggestop både i Luxor og i Karnak. Spor efter en ildebrand, der sidst i 18. dynasti raserede arbejderlandsbyen Deir el-Medina, er blevet nævnt i den anledning som et muligt redskab til at uddrive en smitte.

Epidemi i Amarna?

Midt i det 14. årh. f.Kr. rystede en epidemi riger og fyrstedømmer i hele Mellemøsten. Ægypten, eller i hvert fald en del af landet, blev tilsyneladende også ramt af en epidemi under den næste konge, Akhenaten. Der er i hvert fald tegn på, at en dødelig sygdom ramte landet og slog hårdt ned i Amarna By.⁵ Det ville forklare striben af dødsfald i kongefamilien og tavsheden i de officielle kilder også efter denne konges år 12 **[fig. 4]**. Skyldtes tragedierne en lokalt opstået endemi? Eller blev den importeret fra Mellemøsten? Hvis der er tale om en regulær smit-

-
- 4 A. Kozloff, 'Bubonic plague in the reign of Amenhotep III?', *Kmt* 17/3, 2006, s. 36-46, 83-84. Denne veldokumenterede artikel omtaler også andre berømte epidemier i Ægypten og omegn med analyse af epidemiernes karakteristika, som netop manifesterer sig i Ægypten sidst i 18. dynasti. Ud fra disse konkluderer forfatteren (dog med et spørgsmålstegn til selve diagnosen i overskriften), at årsagen må have været en eller flere voldsomme smittebølger.
- 5 K. Kuckens, *The children of Amarna, disease and famine in the time of Akhenaten*. Theses & dissertations, University of Arkansas, 2013.

tebølge, bredte den sig så i resten landet? Og hvilken sygdom drejer det sig om?

Som nævnt ovenfor er udtrykket “pest” lige så upræcist som det er bekvemt. Det er ikke umuligt, at der faktisk opstod pestepidemier, men det kunne også dreje sig om en anden endemisk sygdom. Som Harper så udmærket forklarer, var der i de romerske byer, og i selve Rom, glimrende grobund for virus, bakterier og lignende. Sygdom var en del af dagligdagen. Hvert år kunne dødelighedskurven toppe i Rom, og det samme har været tilfældet i Ægypten.

Amarna-brevene kan hjælpe os med at illustrere kriserne, men ikke med en nærmere diagnose. Byblos, Babylon og hittiterriget Hatti tegner sig for dødstal, der fik indflydelse på landenes økonomi. Desværre er der kun fem breve, der omtaler florende sygdomme: EA 11, EA 35, EA 96, EA 244 og EA 362.⁶ Ud af alle de lertavler, der blev fundet i Amarna, er det ikke mange. Yderligere mangler der detaljer, og der er snarere tale om hentydninger end direkte beskrivelser. I EA 11 og 362 finder vi et par

6 W.L. Moran, *The Amarna Letters*, Baltimore og London 1987.

Fig. 4 Kongefamilien sørger over en afdød prinsesse. Akhenatens grav i Amarna. Foto LM.

henvisninger til epidemier i området omkring Byblos, EA 244 drejer sig om Megiddo, EA 35 om Alashia (Cypern) og EA 11 om det endnu fjernere Babylon. Også Amarna By ser ud til at blive offer for en ukendt epidemi. Ægypten er ikke jo isoleret, så smitsomme sygdomme har frit løb, og den slags kommer i bølger. Arbejdergravpladserne i byen viser tegn på overdødelighed,⁷ og ikke mindst bekræfter brevene fra Amarna, at der var en helbredskrise i byen,⁸ og at der var livlig kommunikation med andre smitteramte riger.⁹

7 Se kort B. Kemp, *The City of Akhenaten and Nefertiti. Amarna and its People*, Cairo 2012, s. 227-229. I note 46 til kapitel 6 anerkender han muligheden af en epidemi i Amarna by, men tilføjer, at det “ikke skal tages for givet, at epidemien var den samme som en der findes i nyere tid”.

8 I Tutankhamons restaureringsstele (*Urk.* IV.2027.21) forekommer der et udtryk, der beskriver situationen i landet netop på denne tid: *sni mnt*, og som kan oversættes næsten ordret med “smittebølge”. (LM)

9 G.G. Singer, ‘Beyond Amarna: The “Hand of Nergal” and the plague in the Levant’, *Ugarit-Forschungen* 48, 2017, s. 223-248, om Amarna-brevene især s. 224-229. Nergal var i Meopotamien gud for død, sygdom og krig.

Amarna-breve dækker en periode på 15 eller måske op til 30 år, og det er ikke ganske ligetil at arkivere dem i kronologisk rækkefølge. De tidligste er fra Amenhotep III's år 30, det seneste fra omkring år 1 under Tutankhamon, hvor byen blev opgivet. Mulige samregeringer skal overvejes såvel som sammenkobling med udenrigskorrespondenterne.

EA 11 (Berlin 151+1878) er et brev fra kong Burnaburiash af Babylonien til Akhenaten om forberedelserne til at sende en ny prinsesse til det ægyptiske hof med en passende eskorte. Det omtaler Akhenatens fars hustrus død (altså en sidehustru til Amenhotep III) og citerer en passage i Akhenatens brev (som dette er svar på) om at "man sørgede over min faders hustru ... den kvinde (som Burnaburiash tidligere havde sendt) ... hun døde i pesten (efter ankomsten?)"

EA 35 (BM 29788) fra kongen af Alashia (Cypern) drejer sig om en sending på 500 (pund?) kobber som gave til farao med en undskyldning (eller er det ironisk ment?). "Jeg sender det som en venskabsgave til min broder. Min broder! Tag dig ikke af at mængden af kobber er ringe. Hør engang! (Krigs- og sygdoms-guden) 'Nergals hånd' er nu i mit land; han har fældet alle mand i mit land, og der er ikke en eneste kobberarbejder (tilbage). Så, min broder, tag dig ikke af det," og han lover mere kobber en anden gang. Efter en utilslørret anmodning om modgaver fortsætter han: "Min broder, du skal ikke bekymre dig om at din kurer blev tre dage i mit land, for 'Nergals hånd' er i mit land og i mit eget hus. En af mine unge hustruer, min broder, er nu død."

EA 96 (Berlin 1238) er et brev fra Byblos-kongen Rib-Haddas general. Kongen har tidligere skrevet: "Jeg vil ikke tillade mænd fra Sumur at komme ind i min by. Der er en pestilens i Sumur." Generalen vil have afklaret en ting og skriver "Er det en pestilens, der rammer mennesker eller æsler? Hvilken pestilens rammer æsler så at de ikke kan gå? Så pas på kongens æsler...?" og sønnen får yderligere påbud om at opklare sagen.

EA 244 (Cairo 4768 (12200)) fra fyrst Biridiya i Megiddo fortæller farao "min herre og min sol", at Labayu, herren over det sydlige Canaan havde belejret byen og truede med at indtage den. "Hør engang, byen fortæres af en pestilens og ...," (her følgeret utydeligt ord, der måske betegner en anden sygdom). Labayu har kun ét mål: at indtage Megiddo, "så send 100 mand til at bevogte byen".

EA 362 (Louvre 7093) er fra kong Rib-Haddi i Byblos angående situationen i Gubla (Byblos): "Hvad angår at han har sagt til kongen (Aziru, fyrsten i Amurru?) 'Der er en pestilens i landene', skal kongen (Amenhotep IV), min herre, ikke lytte til andre mænds tale. Det er ikke nogen pestilens i landene. Den er overstået for længe siden." Han opfordrer endda kongen til at sende de bueskytter han har lovet.

I slutningen af Akhenatens regering indtager hittitterkongen Suppiluliumas regionen Amka i Syrien og kommer dermed i konflikt med ægyptiske interesser. Der planlægges repressalier formodentlig med general Horemheb i spidsen. Kort efter denne kontakt rammer en pestilens hittitterne. Den nye konge, Mursili II, ser det som guderne straf for faderens overmod. I flere kileskriftbreve fundet uden for Ægypten stilet til guderne beder han om tilgivelse for sin faders synder:¹

O Hattis stormgud, min herre, og Hattis guder, mine herrer! Mursili, jeres tjener, har sent mig for at sige: Gå og sig til Hattis stormgud og til guderne, mine herrer: "Hvad er det her I har gjort? I har sluppet pesten løs inde i Hattis land. Og Hattis land er slemt, voldsomt ramt af pesten. Under min fader (Suppiluliumas I) og under min broder døde folk hele tiden. Og siden jeg blev præst for guderne, dør de nu uden ophør under mig. Hør nu! Det er tyve år siden folk er døde uden ophør inde i Hatti. Bliver pesten aldrig udryddet i Hattis land? Jeg kan ikke magte bekymringen i mit hjerte. Jeg kan ikke magte smerten i min sjæl."²

1 H. J. Houwink ten Cate, 'Hittite royal prayers', *Numen* 16/22, 1969, s. 81-98. <https://www.jstor.org/stable/3269758>

2 Fra <https://lrc.la.utexas.edu/eicoh/hitol/80>

Fig. 5 Kileskrift-tavle med Mursilis bøn til guderne. Fundet i Bogazköy, hittiternes hovedstad. Istanbuls Arkæologiske Museum Bo. 2803. Foto Osama Shukir Mohammed Amin.

Fig. 6 Ramesses V's koparrede mumie. Fra Wikimedia Commons.

I mangel på en beskrivelse af symptomerne er det ikke muligt ud fra brevene at stille diagnosen på denne sygdom, som spredte sig med lynets hast. **[fig. 5].** Nye undersøgelser af skeletterne på arbejdsgravpladsen i Amarna By bekræfter tilstedeværelsen af pest. Indtil nu har forskerne ment, at bubonisk pest (byldepest) dengang havde sin oprindelse i Asien.¹⁰ Imidlertid fremgår det nu at den kunne være opstået sideløbende i Ægypten. Det viser sig, at også nilrotten *Arvicanthus niloticus* kunne være bærer af den, men at sygdommen først fik endemiske proportioner, da lopperne på nilrotten fandt en ny vært i den asiatiske sorte skibsrøtte *Rattus rattus*, der fulgte med handelsmændene fra Asien.¹¹

Koppepidemi under Ramesses V?

En undersøgelse af Ramesses V's mumie viser, at han utvivlsomt døde af en sygdom **[fig. 6]**. Kopper er en af mulighederne, da der er synlige mærker på hans hud. Har der været en koppepidemi? Teksterne er desværre tavse. Vi ved at kongens begravelsesceremonier og nedsætningen af hans mumie fandt sted i år 2 under Ramesses VI, hvilket er en unormal situation. Hvorfor ville man vente næsten to år på at begrave den afdøde konge? I næsten 16

måneder synes arbejdet på graven at være næsten helt gået i stå, da arbejdet i Kongernes Dal var nedlagt.

Papyrus Turin 1923 *verso*, der handler om organisering af arbejdsstyrken i Dalen i år 2 og derefter, forklarer ikke grunden til denne lange pause, og det ser ud som om kongens mumie var blevet præpareret inden for den normale frist. Har en krise brudt begravelsens normale rutine og forhindret arbejdsgangen i Dalen? Teksterne afslører ikke noget definitivt. I samme periode blev arbejderne i Deir el-Medina imidlertid sat til at udhugge og udsmykke seks grave i Dronningernes Dal. Der er sket noget i Theben og i hovedstaden Pi-Ramesses oppe i Deltaet. Det virker som om flere dødsfald i kongefamilien har tvunget myndighederne til at erklære en nødsituation, og der været adgang forbudt i Kongernes Dal i seks måneder efter begravelsen af Ramesses V.¹²

Teorien om en epidemi er mulig, men som sagt giver Papyrussen ikke nogen antydninger af, at sygdomme skulle have ramt riget eller kongefamilien. Den fortæller heller ikke om invasion eller sikkerhedsproblemer i Theben. Kort sagt, med vores nuværende

10 R. David, 'Epidemics and their aftermath in Ancient Egypt', i R. Dinarès Solà, F. Georges og M. R. Guasch Jané (red.), *Pharmacy and Medicine in Ancient Egypt. Proceedings of the Conference Held in Barcelona (2018)*, Archaeopress Egyptology 34, 2021, s. 6-14, især s. 10-11.
11 E. Panagiotakopoulou, 'Pharaonic Egypt and the origins of plague', *Journal of Biogeography* 31/2, 2004, s. 269-275.

12 R. Ventura, 'Largest project for a royal tomb in the Valley of the Kings', *Journal of Egyptian Archaeology* 74, 1988, s.137-156, især s. 147-150 (den relevante tekst) og 154-155 (om kopperne); E. Strouhal, 'Traces of a smallpox epidemic in the family of Ramesses V of the Egyptian 20th dynasty', *Anthropology* 34/3, 1996, s.315-319. <https://www.jstor.org/stable/3821752>

oplysninger er det umuligt at sige, om en epidemi slog hårdt ned i Ægypten i slutningen af Ramesses V's regering. Vi kan blot sige, at begivenheder, der ikke blev noteret ned i de officielle protokoller, bremsede for kongens begravelse i omkring 2 år; at arbejdet på hans grav gik i stå (KV9, der blev overtaget af Ramesses VI); at flere grave blev udhugget i hast i Dronningernes Dal; og at det varede flere måneder, inden der igen blev lukket op i Kongernes Dal.

Malaria

De ægyptiske kilder hjælper os ikke meget til at forstå epidemier og deres følger. De mange dokumenter fra senere tid giver dog elementer, der bidrager til en vurdering af landets sundhedstilstand. Således kan vi i byer og regioner observere toppen af dødelighedskurven på forskellige årstider. Deraf fremgår det, at oversvømmelsestiden kan være årsag til overdødelighed. Ligesom andre kulturer kendte Ægypten til endemiske sygdomme, der er årligt tilbagevendende som for eksempel malaria. Med stillestående vand, varmen og vandkvaliteten har sygdomme som malaria haft gunstige betingelser for at florere. Det gælder især i Sentidens Ægypten i Fayum og Nedreægypten. Malaria er senest blevet identificeret bl. a. i Tutankhamons mumie.¹³

Andre endemiske sygdomme

DEN ANTONINSKE PEST

Den første udførligt studerede pandemi i de antikke skrifter er den berømte "antoninske" pest.¹⁴ Den ramte det romerske rige i slutningen af de antoninske kejseres herredømme under Markus Antonius og Commodus. Mellem 165 og 190 blev rigets provinser hjem søgt af denne pest, der decimerede både befolkningen og hæren. I årene efter 180 forbedrede situationen sig langsomt. Det er nu almindeligt anerkendt, at denne pest havde sin oprindelse i Asien. Romerne blev konfronteret med den under militærkampagnen mod partherne. Lucius Verus vandt ganske vist et slag i 166, men den herskende pest tvang romerne til at trække sig tilbage i stedet for at

forfølge den allerede opnåede sejr. Soldaterne tog den smitsomme sygdom med hjem, som så efterhånden spredte sig over hele riget. Jo mere legionerne flyttede rundt, desto mere bed smitten sig fast, mens den før eller senere forsvandt fra parthernes rige.

Den antoninske pest bølgede ind over Ægypten. Handelshavne som f.eks. Berenike kan sammen med hele samkvemmet mellem Ægypten og Mellemøsten have bidraget til udbredelsen. Mange landsbyer blev lagt øde eller mistede 50-80% af deres befolkning. Økonomien ramtes hårdt, og landbrugets ydeevne forringedes. Duncan-Jones¹⁵ har rekonstrueret en kronologi for den antoninske pest således:

- 166 Sygdommen rammer Ægypten
- 167-169 Sygdommen breder sig hastigt til Deltaet
- 179-180 Dødeligheden er specielt høj i Fayum

Administrative dokumenter gør det muligt at indkredse dødeligheden i byen Soknopaiou Neos i Fayum. Her døde 50 mænd ud af 244 registrerede mellem september 178 og januar 179. I februar 179 var der yderligere 19 døde. Alle disse menneskelige tab fik indflydelse på administrationen, og den manglende organisation påvirkede hele landet.

DEN KYPRIANSKE PEST

Den ægyptiske befolkning bliver offer for en skrap udrensning i denne sundhedskrise, hvor måske 15-20% af befolkningen dør, svarende til mindst 500.000 personer ud af en befolkning på anslået 5 millioner. I det 3. århundrede går tallet igen opad, men det synes at gå tilbage igen i den sidste halvdel af århundredet. Denne gang er det den såkaldt kyprianske pest (så kaldt efter biskop Cyprian i Kartago (ca. 200-258)), der er årsagen.¹⁶ Der skulle gå to århundreder inden man nåede op på det befolkningstal, der havde været under den antoninske pest. Sagt mere brutalt decimerede pesten i det 6. århundrede hele det romerske rige.

13 Z. Hawass m.fl., 'Ancestry and pathology in king Tutankhamun's family', *Journal of the American Medical Association* 303, 2010 s. 645. Byldepest blev ikke identificeret (s. 643).

14 R.P. Duncan-Jones, 'The impact of the Antonine plague', *Journal of Roman Archaeology* 9, 1996, s. 108-136.

15 R. P. Duncan-Jones 1996. "The Impact of the antonine plague", *Journal of Roman Archaeology* 9, 1996, s. 108-36 og online *Arctos* 52 (2018) s. 41-72. Samme, 'The antonine plague revisited', *Arctos* 52, 2018, s. 41-72.

16 S. R. Huebner, 'The plague of Cyprian. A revised view of the origin and spread of a 3rd-c. pandemic', *Journal of Roman archaeology* 34 /1, juni 2021, s. 151-174.

I 2014 fandt man brændte lig fra det 2. årh. e.Kr. i Harwas grav i Theben. De blev fortolket som ofre for den cyprianske pest. Uheldigvis har de ikke kunne give nok DNA og andet materiale, som kunne bekræfte dødsårsagen.¹⁷

DEN JUSTINIANSKE PEST

Ægypten rammes hårdt efterfølgende. I løbet af 200 år dør mere end 2 millioner mennesker! Landet mister næsten halvdelen af sin befolkning. Denne gang er det den justinianske pest (så kaldet efter et udbrud af pest i Konstantinopel i 542 under kejser Justinian).¹⁸ Harper påpeger et karakteristisk træk ved den justinianske pest i Ægypten: stigning i priser på jord og lejer. Den økonomiske aktivitet skrumpede, lønnen øges ikke og der kommer inflation i priserne. Studiet af havnen i Berenike viser, at efter epidemierne i det 2. og 3. århundrede genvinder byen sin store velstand med international handel, der udvides med Indien og Arabien.

Klimaændringer

Ægypten har været udsat for markante klimaændringer.¹⁹ I yngre stenalder var hele Sahara grøn med fugtigt klima. Efterhånden tog et tørrere klima over. Sahara blev nu ørken sådan som vi kender det i dag. Denne udtørring fra vest fortsatte. Lidt efter lidt udvandrede befolkningen, og på den måde nåede nogle frem til Nildalen og slog sig ned der i forhistorisk tid.

I Gamle Rige lå pyramiderne stadig i et savanne-landskab med mere regn end i dag. I slutningen af

Gamle Rige var Sahara definitivt blevet en ørken med barsk klima. Det havde også indflydelse på Ægypten. Landet ændrede sig nu til et grønt bælte langs Nilen og i oaserne. Arkæologien viser, at i løbet af 6. dynasti ødelagde skybrud adskillige bopættelser i det nordlige Ægypten. Det ser endda ud som om kraftig regn har oversvømmet flere gravpladser, blandt andet den vidt udstrakte i Sakkara. På samme tid trængte det gølle land frem og forvandlede landskabet. Man kan derfor forestille sig, at der i løbet af Gamle Rige og især i det 6. dynasti har været tegn på ekstreme klimaændringer.

Har staten kunne møde disse udfordringer? Har disse klimaændringer bidraget til at svække kongens magt og landets administration? At forklare Gamle Riges sammenbrud alene ved kongemagtens tilbagegang og lokale kræfters fremtrængen holder ikke stik, ligesom opløsningen heller ikke kan forklares alene ved klimaet. Det er tale om en kombination af begge dele. De omskiftelige regnfald havde direkte indflydelse på den årlige oversvømmelse. Vi ved at Nilens vandføring var ustabil i slutningen af Gamle Rige og i Første Mellemtid. Oversvømmelserne viste sig at være utilstrækkelige, og disse regelmæssige forekomster af lav vandstand i Nilen blev hyppigere. Den direkte konsekvens heraf var mindre overrisling og svigtende afgrøder. Men uden god høst opstod der kornkrise og dermed underernæring med periodisk hungersnød i befolkningen. Selv om Ankhtifi fra 8. dynasti i sin selvbiografiske indskrift uden tvivl overdriver situationen, giver teksten et klart billede af den sult, der hærgede i Øvre Ægypten. Landets stabilitet afhang i høj grad af høsten og fyldte kornkamre. Dårlig høst belastede centraladministrationen, og de lave oversvømmelser medvirkede direkte til Gamle Riges og den centrale magts fald. Befolkningen vendte sig naturligt mod de lokale familier, der benyttede sig af det. Disse "naturkatastrofer" har øget spændingerne og ført til plyndringer og ødelæggelse af de kongelige gravpladser.

Lad os håbe, at ægyptologer vil forsøge yderligere at kortlægge pandemiernes historie i det gamle Ægypten og følge Kyle Harpes eksempel. Et sådant studie ville bidrage til vores viden om landets sundhedstilstand, og i lyset heraf vil vi bedre kunne forstå begivenheder, der er overleveret i historien.

17 TT 37. Selve graven er fra Sentiden men blev brugt til begravelser i det 3. årh. e.Kr. F. Tiradritti, 'Of kilns and corpses: Theban plague victims', *Egyptian Archaeology* 44, 2014, s. 15-18.

18 Den kom tilsyneladende til byen med kornske fra Ægypten: https://da.wikipedia.org/wiki/Den_justinianske_pest

19 K.W. Butzer, *Early Hydraulic Civilization in Egypt*, Chicago 1976 https://oi.uchicago.edu/sites/oi.uchicago.edu/files/uploads/shared/docs/early_hydraulic.pdf.

Om temperaturstigninger og øget regnfald sidst i Nye Rige og Romertiden se P. Litherland, 'Skaktgravene i Wadi Bairiya. Den glitrende Atens hustruer og hofdamer og deres familiegrave', *Papyrus* 36/2, 2016, s. 4-17, især s. 14ff.

Fig. 1 Nakhtamon og Nebuemsheset i grav TT 335.

Foto ©Thierry Benderitter/osirisnet.net

Fig. 2 Scenen med klædet i Inherkhaus grav (TT 359) i

Deir el-Medina. Foto LM.

betydning og ritualets formål. I sin PhD-afhandling fra 2007 kalder Woods ritualen “pulling papyrus”, dog uden at gå ind i en diskussion om betydningen af *sšš*.³

Sethe benytter ordet “ausreissen” (rykke op) til at forklare, hvad der foregår, og han henviser til handlingens religiøse betydning i form af papyrus overbragt til Hathor som gave.⁴ Montet advarer mod at sammenblande ordet *sšš* med verbet *šhs*, af ham oversat med “at trække, rive ud”, som forekommer i scener med bådførere, som river papyrus op for at binde dem sammen i bundter og tage dem med til

landsbyen. Som yderligere belæg for, at *sšš* ikke kan betyde rive op, nævner Montet samtidig, at disse bådførere ikke griber to stængler ad gangen, men kun en, og at scenens billedhugger har anstrengt sig for at beskrive den temmelig voldsomme anstrengelse, som det har krævet at trække en stængel op. Montet ender med at foreslå, at ordet betegner “tegn på respekt fra den døde over for papyrussens gudinde”, altså Hathor.⁵ Måske kommer det bedste forslag i virkeligheden fra Balcz,⁶ som vælger betydningen “schütteln” (ryste), fordi – som Montet også er kommet frem til i en senere artikel⁷ – det giver mening at rasle med papyrussen, da man normalt rasler med sistrum foran Hathor. Hermed tilføjes en ikke uvæsentlig akustisk dimension, som også

3 A. Woods, ‘A Day in the Marshes: A Study of Old Kingdom Marsh Scenes in the tombs of the Memphite cemeteries’, I Text, s. 77-97 og II: Prosopography, Tables, Plates, pl. 1a-13 (afhandling udlånt af L. Manniche, i trykken Abercromby Press 2018).

4 K. Sethe, ‘Das Papyruszepter der ägyptischen Göttinnen und seine Entstehung’, ZÄS 64, 1929, s. 6ff. Jf. Wörterbuch III.486.18.

5 P. Montet, *Les scènes de la vie privée dans les tombeaux égyptiens de l’ancien empire*, Strasbourg 1925, s. 329.

6 H. Balcz, ‘Zu den Szenen der Jagdfahrten im Papyrusdickicht’, ZÄS 75, Berlin/Cairo 1939, s. 36.

7 I sin artikel ‘Hathor et les Papyrus’, *Kēmi* 14, s. 105-106 nævner Montet, at han i *Les scènes de la vie privée* med tvivl havde foreslået at oversætte *sšš* med “tilbede”; mens andre forskere som eksempelvis Sethe og Junker har tilsluttet sig “rykke op” og Balcz “ryste”, og sidstnævnte oversættelse er ifølge Montet måske den bedste, fordi ordet for sistrum hedder *sššt*. Se også H. Junker, *Giza IV. Die Mastaba des K3jm’nh (Kai-em-anch)*, Wien og Leipzig, 1940, s. 77-78.

Fig. 3 Meresankh III og moderen Hetepheres i førstnævntes grav (G 7530 og G 7540) i Giza. Fra Digital Giza http://giza.fas.harvard.edu/search-results/?q=MFAB_AAW1236

Fig. 4 Dværgen Seneb i papyrussumpen. Fra Junker, *Giza V*, s. 67, fig. 15.

understreges yderligere i en artikel, hvor Wettengel indledningsvis gennemgår de forskellige forslag.⁸ Da det bevisligt er meget svært at løse en papyrusstængel fra krattets udstrakte rodsystem, er det ikke så sandsynligt, at ritualet primært har med dette at gøre, men mere sandsynligt, at *ssš w3d* er et ritual, som betyder “ordne/sortere eller rasle papyrus dedikeret til Hathor”, en tolkning som også understøttes af associationerne mellem lyden af raslen af papyrusstængler sublimeret i den naos-formede sistrum.⁹

De fremsatte forslag beskriver altså forskellige måder at trække papyrusstænglen op på (rive op, trække ud) eller ryste papyrus; men da ordet deler rod med det ægyptiske ord *ssš* der betegner kultgenstanden sistrum, er dette et vægtigt argument for at vælge betydningen at ryste eller specifikt at rasle.

“At ryste papyrus” i billeder og tekst

GAMLE RIGE

I Meresankh III's grav i Giza fra 4. dynasti [fig. 3] findes den tidligste forekomst af ovenstående scene,¹⁰ og derfor kan denne grav tjene som eksempel til trods for, at den er atypisk på to områder. I modsætning til de fleste andre afbildninger, hvor der kun er én deltager i ritualen, har denne grav to, og ligeledes i modsætning til flertallet af scenerne, hvor der ses en mandlig hovedperson,¹¹ er de to udøvere af ritualen her kvinder. Det, som taler for at bruge denne grav som eksempel, bortset fra at den er det tidligste eksempel, er, at den indeholder en ledsagende, illustrativ tekst. Kongedatteren, Meresankh, som er barnebarn af kong Kheops, ses sammen med sin mor, Hetepheres i en båd i papyruskrattet, hvor moderen har fat i to papyrusstængler og Meresankh i én. Teksten, som beskriver scenen, lyder:

8 Zu den Darstellungen des Papyrusraschelns', *SAK* 19, 1992, s. 323-338.

9 Således Woods, 'ssš w3d scenes of the Old Kingdom revisited', s. 315-316 og 318.

10 D. Dunham og W. K. Simpson, *The Mastaba of Queen Mersyankh III G 75 30-7540*. Giza Mastabas I, Boston 1974, fig. 4. <http://giza.fas.harvard.edu/sites/1175/full/>

11 Ifølge Woods, 'ssš w3d scenes of the Old Kingdom revisited', s. 314 og tabel 1, s. 318-319.

Fig. 5 Fra Fetektis grav i Abusir. Bådene er to og to henholdsvis på vej til Deltaet for at ryste papyrus for Hathor og på vej hjem igen efter at have udført ritualen. Den mindste båds formål kendes ikke. Scenerne i graven blev delvist kopieret af Lepsius' ekspedition i 1842-43, men forsvandt senere under sandet, inden graven blev genopdaget af arkæologer fra det tjekkiske ægyptologiske institut i Prag i 1991. Udsmykningen med bådene i den åbne gård eksisterer ikke mere. Fra Lepsius, *Denkmäler, Ergänzungsband*, pl. XL.

“Ryste papyrus for Hathor i sumpen (*phww*) sammen med sin mor, idet de ser enhver optimal ting, som er i papyrussumpområdet (*mhyt*).”

Ligeledes i Giza finder vi i dværgen Senebs grav fra 4. dynasti også en tekst som del af scenen: “Ven af huset Seneb. Ryste (skrevet *ss*) papyrus” [fig. 4].¹² Fra slutningen af 5. dynasti forekommer motivet i den dobbeltgrav, som Unas' to dronninger Khenut og Nebet delte i Sakkara, og selv om scenerne er meget ødelagte, viser den fragmentariske tekst i begge dronningers del af graven, at der også her er tale om at ryste papyrus for Hathor på samme måde som i Meresankh III's grav. Teksten i Khenuts del af graven (rum A øst) lyder: “Ryste papyrus for Hathor i *phww*-sumpen på vegne af kongen af Øvre- og Nedreægypten, Ras søn U[nas].”¹³ I en rekonstrueret afbildning i Nebets del af graven (rum A, vest) forekommer ikke overraskende samme tekst som hos Khenut.¹⁴

For at få mere indsigt i denne papyrussump er det formålstjenligt at gå til Fetektis grav fra 5./6. dynasti i Abusir [fig. 5].¹⁵ På vestvæggen i kapellet er der afbildet fire store flodbåde og en mindre. De to både til venstre vises med sejlet nede og sejler derfor mod nord med strømmen i Nilen, hvilket også fremgår af teksten: “Komme ned ad strømmen for at ryste papyrus foran den fuldkomne Hathor.” I modsætning hertil bærer de to både til højre sejl og drager mod syd: “Komme op ad strømmen efter at have rystet papyrus foran den fuldkomne Hathor, sykorens herskerinde.”¹⁶ I dette tilfælde præciseres ritualets formål og tilknytning til Hathor og ligeledes, at man formodentlig sejler fra gravområderne i nærheden af Memfis mod nord, muligvis til Deltaet for at udføre det, og derefter tilbage mod syd efter fuldførelsen af ritualen.

Hathors betydning uddybes af Altenmüller, som fremhæver, at papyrussumpen som “helligt rum” er tæt forbundet med Hathor, som det kommer til udtryk i gravene fra Gamle Rige, for hun er “den guddom fra hvis område den døde bliver fritstillet til et besøg i den dennesidige verden. Til hende fører

12 H. Junker, *Giza V. Die Mastaba des Seneb (Seneb) und die umliegenden Gräber*, Wien og Leipzig 1941, fig. 15, s. 65-67.

13 P. Munro, *Der Unas-Friedhof, Nord-West I. Topographisch-historische Einleitung. Das Doppelgrab der Königinnen Nebet und Khenut*, Mainz am Rhein 1993, s. 52-53 og pl. 33.

14 Munro, *Der Unas-Friedhof*, s. 54, fig. 1 og pl. 10.

15 R. Lepsius, *Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien. Ergänzungsband*, Leipzig 1913 (1897), pl. XL.

16 Ved sejlads brugte man sejlet fra nord mod syd, da nordenvinden er den fremherskende. Omvendt brugtes årene med strømmen under sejlads mod nord.

Fig. 6 Kaemankh med løftet papyrusstængel i sin grav i Giza (G 4561) i en usædvanlig smuk gengivelse af papyruskrattet. Fra Junker, *Giza IV*, pl. XI mellem s. 76 og 77.

Fig. 7 Iasen udfører ritualet “At ryste papyrus” med løftet papyrusstængel i sin grav (G 2196) i Giza. Fra <http://imagesdesdegypto.blogspot.com/2016/01/the-mastaba-g2196-of-iasen.html>

sejladser i rejseskibene, hvilken også i de ledsagende tekster gerne betegnes som Vestsejladser.”¹⁷

Fra de tidligste eksempler med at ryste papyrus, hvor stænglen ikke er trukket op, ses senere afbildninger af samme motiv, hvor papyrusstænglen er revet op med rod, og i eksempelvis Kaiemankhs [fig. 6]¹⁸ og Iasens [fig. 7]¹⁹ grave holdes den løftet over hovedet med højre hånd, mens den venstre holder fast om en opretstående stængel. Det er de færreste af eksemplerne, som har en ledsagende tekst; men i

Iasens tilfælde finder vi: “Ryste papyrus for Hathor i *phww*-sumpen af *hnty*-š Iasen.”²⁰

Det sidste eksempel fra Gamle Rige/tidlig 1. Mellemtid forekommer i Hemra/Isi I's grav i Deir el-Gebrawi [fig. 8],²¹ og det er den afbildning, som er afgørende for at sammenligne afbildningerne af scenen med klædet i gravene TT 335 og TT 359 i Deir el-Medina fra Ny Rige med ritualet “ryste papyrus” i gravene fra Gamle Rige. Graven repræsenterer tilsyneladende det sidste udviklingstrin i måden at holde papyrusstænglen på fra Gamle Rige. Gravens ejer holder den bag om skuldrene, og da klædet i privatgravene fra Ny Rige holdes på samme måde, er det derfor muligt, at sidstnævnte

17 H. Altenmüller, ‘Nilpferd und Papyrusdickicht in den Gräbern des Alten Reiches’, *Bulletin de la Société d'Égyptologie* (Genève) 13, 1989, s. 20. I tekster til billeder af sejladser (dog uden papyruskrat) i den ofte besøgte Mererukas grav understreges også forbindelsen til Hathor: P. Duell, *The Mastaba of Mereruka II*. Oriental Institute Publications 39, Chicago 1938, pl. 140-145.

18 H. Junker, *Giza IV. Die Mastaba des K3jm'nh (Kai-em-anch)*, pl. XI mellem s. 76 og 77.

19 W.K. Simpson, *Mastabas of the Western Cemetery 4: Part I*, Boston 1980, fig. 30 og pl. XLIV.

20 Ifølge M. Lehner, *Egyptens Pyramider, Historie, Arkæologi, Arkitektur*, København 1998, s. 234 var yngre indehavere af denne titel beskæftiget med transport af kød og andre forråd til pyramidetemplet, mens de ældre udførte vagtjeneste, og de har måske haft tilknytning til både den levende konges palads og den guddommeliggjorte konges tempel.

21 N. de G. Davies, *The Rock Tombs of Deir el-Gebrawi II*, London 1902, s. 22, pl. 17.

Fig. 8 Hemra/Isi I på sin båd i papyruskrattet. Han holder papyrusstængelen bag skuldrene på en helt speciel måde. Fra Davies, *Deir el-Gebrawi* II, pl. 17.

scener er inspireret af afbildningen i ovenstående omtalte grav fra Deir el-Gebrawi. Også i denne grav finder vi en oplysende tekst: “Eneste ven, læsepræst, forsørget, Hemra, ryste (papyrus foran) Hathor, De to Landes herskerinde, forsørget under Osiris, Isi.” En yderligere mulig association mellem klæde og papyruskrat kan ses i en grav fra Gamle Rige i Zawiyet el-Mayitin, hvor gravejeren Khunes jager fugle med et tørklæde kastet om skuldrene næsten som var det en papyrusstængel.²²

Det er ikke utopisk at forestille sig, at tegnerne i Ny Rige har observeret sådanne scener fra Gamle Rige, men i et område, hvor der ikke var udbredte papyrussumpe, har omfortolket dem. Et argument for, at folk fra Theben har været i Sakkara og omegn, fremgår af, at to af gravarbejderne fra Deir el-Medina, stenhuggeren Khabekhnet og skulptøren Ken, også har medvirket i udsmykningen af den højtstående embedsmand, Netjerwymes’ grav i Sakkara.²³ De har altså færdedes i området og har haft lejlighed til at betragte tidligere grave.

Som en yderligere støtte for argumentet om udvælgelse af scener fra Gamle Rige i Ny Riges grave og tempelvægge kan det nævnes, at der er påvist arkaismer i 26. dynastis brug af sprog fra

både Gamle og Mellemste Rige, som kan betegnes som neo-middelægyptisk.²⁴ Mere interessant for vores brug er dog påvisningen af en del scener, hvor det er tydeligt, at man i 26. dynastis grave har ladet sig inspirere af tidligere grave fra især Gamle Rige og Ny Rige. Som eksempel på inspiration fra Gamle Rige kan graven Deir el-Gebrawi nr. 8 sammenlignes med TT 36 fra 26. dynasti. Begge gravejere hedder Ibi, og motiverne er jagtscener. Fra Ny Rige kan nævnes et motiv med to piger, som skændes og trækker hinanden i håret fra Mennas grav (TT 69), og det er tydeligt efterlignet i Montuemhats grav (TT 34). I denne har man også ladet sig inspirere af Rekhmiras grav (TT 100), hvor gravudstyr bæres frem, og selv om de to billeder er spejlvendte, er de stort set identiske.²⁵ I de foreliggende tilfælde er der dog tale om at kunstnere i Ny Rige kunne lade sig inspirere af værker fra Gamle Rige.²⁶

Mellemste Rige

Man kunne have en vis forventning om, at et ritual, som var ret udbredt i Gamle Rige, skønt det kun var

22 Lepsius, *Denkmäler* II, pl. 106a, se også J. Swinton, *Dating the Tombs of the Egyptian Old Kingdom*, Oxford 2014, 78 n. 634. Tak til Rune Nyord for disse henvisninger.

23 A. Zivie, *The Lost Tombs of Saqqara*, Toulouse 2007, s. 128. Se også A. Zivie, ‘Un détour par Saqqara. Deir el-Médineh et la nécropole memphite’, i G. Andreu (red.), *Deir el-Médineh et la Vallée des Rois. Colloque musée du Louvre* 2002, Paris 2003, s. 75-76.

24 F. Junge, ‘Sprachstufen und Sprachgeschichte’ i W. Röllig (red.), *Deutscher Orientalistentag, 21.- bis 25. März 1983 in Tübingen*, ZDMG Supplement VI, XXII, Stuttgart 1985, især s. 29.

25 P. der Manuelian, *Living in the Past. Studies in Archaism of the Egyptian 26th Dynasty*, London 1994, s. 19-23, s. 26, s. 30, s. 34. Det kan endvidere nævnes, at man i TT 34 fra 26. dynasti også har ladet sig inspirere af Hatshep-suts tempel i Deir el-Baheri (s. 36 og 45). Tak til Kim Ryholt for denne reference.

26 Se også diskussionen i J. Dittmar, ‘Zu den Darstellungen des rituellen Papyrusausreißens in Tempeln des Neuen Reichs und der Spätzeit’, *Welt des Orients* 14, 1983, s. 67-82.

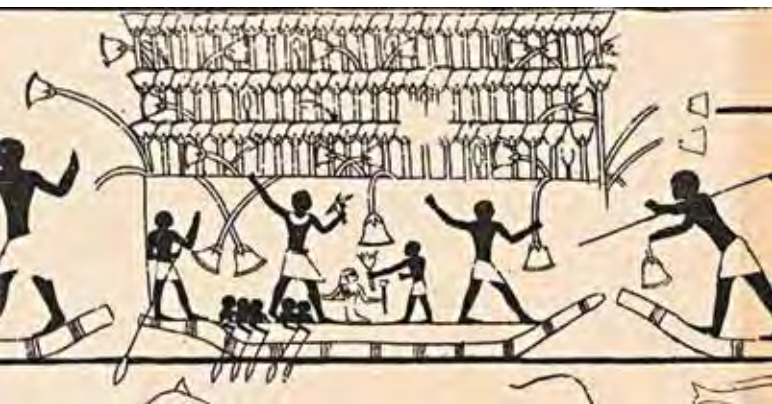

Fig. 9 Nomarken Baket fra Beni Hasan på sejltur i papyruskrattet sammen med sin hustru (grav 15). En mand i båden trækker en papyrusstængel op; men det kan ikke sammenlignes med de tidligere scener fra Gamle Rige, hvor det var gravejeren, som udførte ritualen. Fra Newberry, *Beni Hasan II*, pl. IV.

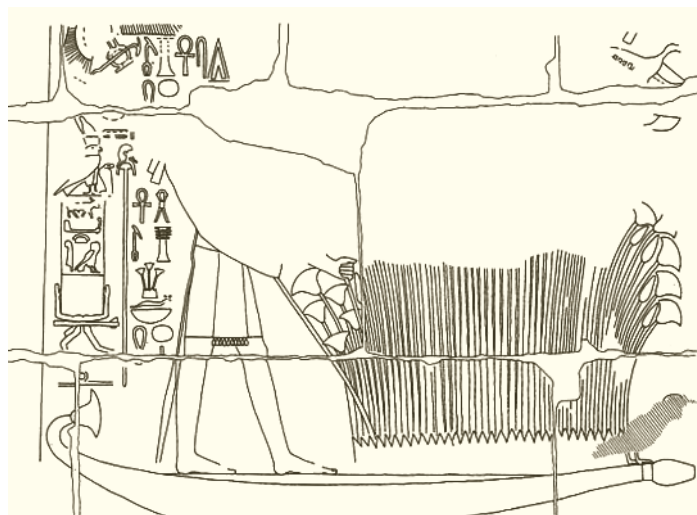

Fig. 10 Amenhotep III ryster papyrus-stængler i Luxor-templet. Tegning fra Dittmar fig. 2.

i den nordlige del af landet, også ville forekomme i Mellemste Rige, fordi det optræder i Ny Rige, som vi skal se efterfølgende. Imidlertid tyder det ikke herpå. Der er ganske vist en afbildning af jagt i papyruskrattet i Grav 15 i Beni Hasan tilhørende nomarken Baket; men til trods for, at den viser båden med gravejeren og dennes hustru med formodentlig en blomsterstængel, kan dette ikke dokumentere ritualets tilstedeværelse, da den eneste, som trækker en papyrusstængel, er en mand i forstævnen, og det er ikke at sammenligne med Gamle Riges scener [fig. 9].²⁷

Ny Rige

Afbildningerne med at ryste papyrus forekommer igen i Ny Rige, og her er der den store forskel fra gravene i Gamle Rige, som i de fleste tilfælde havde nogle af de mest betydningsfulde embedsmænd i rollen som "papyrusryster" suppleret med enkelte kongelige kvinder, at scenerne nu i de fleste tilfælde forekommer i templer og med kongelige personer som aktører, og at handlingen ikke udføres for Hathor, men for den synkretistiske, dvs. sammen-smeltede guddom Min-Amon-Ra-Kamutef, som det uddybes nedenfor.

Udsmykningen på nederste terrasse i Hatshepsuts tempel i Deir el-Bahari er meget ødelagt, men der er noget, der tyder på, at vi her finder den første af de kongelige personer i færd med at udføre ritualen. Scenen beskrives således: fuglefangst og fiskeri, med dronningen i båd, fugle og vandfugle i net trukket af to guder.²⁸ Det kan selvfølgelig ikke afvises, at scenen er en af de øvrige scener fra papyruskrattet uden ritualen "ryste papyrus"; men på et tidspunkt, hvor scenen har været tilgængelig, har man kunnet se Hatshepsut gribe med lukket hånd om en stængel, som bøjes, og hun river den op eller ryster den.²⁹ Det næste eksempel på en kongelig aktør forekommer bag den 6. pylon i Karnak-templet, hvor en meget ødelagt scene godtgør, at Tuthmosis III er afbildet i færd med at udføre ritualen.³⁰ De øvrige scener med tilsvarende afbildninger viser Amenhotep III i Luxor-templet på ydervæggen af sydturen af rummet, hvor kongens fødselslegende

27 P. E. Newberry, *Beni Hasan II*, London 1893, pl. IV og s. 47.

28 B. Porter og R.L.B. Moss, *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings II. Theban Temples*, Oxford 1972, 342 (7). Herefter omtalt som PM II.

29 M. Werbrouck, *Le temple d'Hatshepsout a Deir el Bahari*, Bruxelles 1949, s. 37.

30 PM II, s. 92-93 (267) (268); P. Barguet, *Le Temple d'Amon-Re à Karnak, Essai d'exégèse*, Cairo 1962, s. 121 n. 1, pl. XXI B.

Fig. 11 Ramesses II (nu ødelagt) på en båd med gås i papyruskrattet foran Amon-Ra-Kamutef. Relief på sydvæggen af hypostylhallen i Karnak. Foto LM.

findes. Også denne væg er meget ødelagt, men den viser i nederste register kongen med sin *ka* i en båd, idet han har taget fat i to papyrusstængler [fig. 10].³¹ I hypostylhallen i Karnak stod Ramesses II (nu ødelagt) i øverste register i en båd med en gås ved et papyruskrat under Dalfesten [fig. 11].³² Senere ses Herihor i Khonsu-templets forgård i en noget mere komplet scene fra Opet-festen, hvor Amon-Ra-Kamutef til gengæld skænker kongen “Ras livstid” [fig. 12].³³ Dareios I i Hibis-templet står ikke kun over for Min, for bag denne står en gudinde, som ganske vist ikke kan identificeres, da teksten er delvist ødelagt; men sandsynligvis er det Isis, som her optræder som Mins mor [fig. 13]³⁴, hvilket udledes af, at Min kunne associeres med Horus som Min-Horus.³⁵ Fælles for disse scener er, at de ikke giver os nogen egentlig forklaring på ritualet.

31 PM II, s. 328 (156).

32 PM II, s. 47 (158) H. H. Nelson og W.J Murnane (red.), *The Great Hypostyle Hall at Karnak*, Oriental Institute Publications 106, VI, Part 1, Chicago 1981, pl. 45.

33 PM II, s. 230 (18). *The Temple of Khonsu* vol. 1, Oriental Institute Publications 100, Chicago 1979, pl. 31.

34 N. de G. Davies, *The Temple of Hibis in el Khargeh Oasis III*, New York 1953, pl. 30 og s. 24.

35 R.H. Wilkinson, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, London 2003, s. 115.

Fig. 12 Herihor i færd med at udføre “At ryste papyrus”-ritualet foran Amon-Ra-Kamutef. Foto Esben Pedersen.

Fig. 13 Selv perserkongen Dareios I har overtaget “At ryste papyrus”-ritualet, som det ses i Hibis-templet i Kharga-oasen. Fra Davies, *Hibis*, pl. 30.

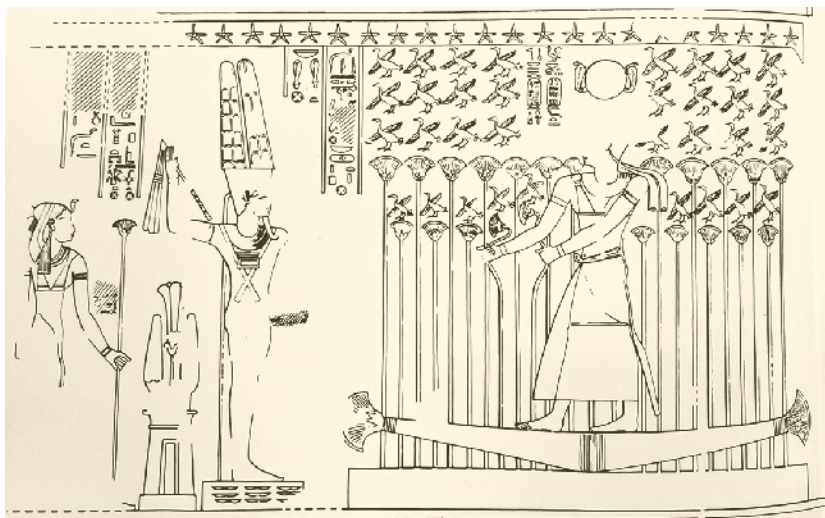

Fig. 14 Kong Ay udfører ritualen "At ryste papyrus" i sin grav i Kongernes Dal. Foto Torben Schandel.

Fig. 15 Ved siden af to andre scener fra papyruskrattet ses Ptahmes i den klassiske båd fart med sin hustru, hvor hun holder om hans ben, og han ryster papyrus. Fra Berlandini-Grenier, 'Varia Memphitica V', BIFAO 82, fig. 1 s. 87 (tegning af Maryse Tétard).

Fig. 16 I Patjenfis grav fra saïtisk tid findes der en ledsagende tekst, som er sammenlignelig med teksterne fra Gamle Rige. Fra Maspero, *Le Musée Egyptien* II, s. 81, pl. XXXVII.

De eneste samtidige scener, som adskiller sig fra disse, er 1) de to førømtalte fra Deir el-Medina, som foranledigede refleksionerne over klædets betydning, 2) en scene med kong Ay, som ikke ryster papyrus i et tempel, men i graven, hvor han ledsages af sin dronning Teje i en symmetrisk scene med fuglefangst med kastestok [fig. 14]³⁶ samt 3) afbildninger i et par embedsmandsgrave, hvoraf den ældste på en nu forsvunden blok tilhørte lederen af Ramesses II's tempel i Ptahs domæne, Ptahmes i Memfis [fig. 15].³⁷

Efter Nye Rige

Den yngste fremstilling i privat regi er fra saïtisk tid, og det er bemærkelsesværdigt, at denne nu velkendte scene har været afbildet i Patjenfis grav i Heliopolis, en højtstående person på den tid og ikke mindst, at den har en ledsagende tekst, som er næsten identisk med dem, der kendes fra Gamle Rige. Den lyder: "Ryste papyrus i *Iaru*-markernes *phww*-sumpe (for) Hathor, sykomorens herskerinde" [fig. 16].³⁸ Denne tekst forbinder således også ritualen med det hinsides, eftersom *Iaru*-markerne er en del af dette.

36 A. Piankoff, 'Les peintures dans la tombe du roi Aï', MDAIK 16, 1958, s. 246-247, pl. 21.

37 J. Berlandini-Grenier, 'Varia Memphitica V- Monuments de la chapelle funéraire du gouverneur Ptahmès', BIFAO 82, 1982, fig. 1 s. 87.

38 Relief i Cairo-museet nr. 36194, G. Maspero, *Le Musée Egyptien. Recueil de monuments et de notices sur les fouilles d'Égypte* II, Cairo 1906, s. 81, pl. XXXV og XXXVII.

Fig. 17
Ptolemaios
VIII viser sin
udgave af “At
ryste papyrus”
i mammisi’et
i Kom Ombo.
Foto LM.

Det sidste eksempel kommer fra Kom Ombo med Ptolemaios VIII i mammisi’et (fødselshuset) som hovedperson [fig. 17].³⁹ Denne scene bærer titlen: “Frembringe *r3*-gæs og papyrus for sin fader”. Dog viser billedfremstillingen kongen og guden Heka ryste papyrus foran Min-Amon-Ra-Kamutef i lighed med tidligere tiders fremstilling. Formålet er åbenbart ud over gæssene at forsyne guden med papyrus, som det fremgår af teksten til den relativt ukendte gud ved navn *hhddw*, der frembærer en bakke med ofre. Han siger: “Jeg bringer til dig al føde og offermad, som er hos mig”, så det er ham, som sørger for det. I dette eksempel betones de rige offergaver, som tilfalder guden, hvilket ikke har været tilfældet i de tidligere eksempler; men det må så også nævnes, at mange af scenerne uheldigvis er meget ødelagte.

KAMUTEF

Bortset fra Ptahmes’ grav, hvor der ikke er nogen modtager af ritualen, den saitiske grav, som ikke har en kongelig aktør, men hvor ritualen “at ryste papyrus” stadig udføres for Hathor, og den ptolemæiske afbildning fra Kom Ombo, hvor ritualens formål i denne fremstilling belyses, er det fælles for scenerne med kongelige udøvere fra Ny Rige og det persiske 27. dynasti, at der ikke i teksten gives

nogen ledetråd til forståelsen, og at det ikke længere udføres for Hathor, men for guddommen Min-Amon-Ra-Kamutef. De to førstnævnte: frugtbarhedsguden Min og den stærke forening af rigsguden Amon og solguden Ra er velkendte. Kamutef kræver en nærmere introduktion. Hans navn betyder: “sin mors tyr”, hvilket indikerer, at han avler sig selv med sin mor. Derfor vises denne sammensatte guddom også med erigeret lem. Formålet hermed er hans egen skabelse, og Min, Amon-Kamutef, Osiris og Ptah-Sokar er identiske med den døde konge, hvis retmæssige arving enhver af hans efterfølgere som Horus påtager sig at blive.⁴⁰

FUGLEFANGST

Det må pointeres, at en anden type scene, men en hvori der også indgår et klæde, kendes fra nogle af de tidlige grave samt fra Karnak-templet. I modsætning til de to eksempler i i gravene TT 335 og TT 359 fra Deir el-Medina holder en mand i disse scener et klæde *vandret* i sine udstrakte arme bag skuldrene. Dette forekommer i visse tilfælde i nærheden af nogle af “ryste papyrus-scenerne” i Gamle Rige og udgør en del af motiverne med fuglefangst med net. De viser mænd, som trækker nettet med de tilfangetagne fugle sammen. Den leder, som giver signal til sammentrækningen af nettet, står med et smalt klæde bag skuldrene.⁴¹ Samme scene forekommer i Ramesses II’s del af

39 W. Wettengel og E. Winter, ‘Der Text der Kom Ombo-Szene von der Fahrt im Papyrusdickicht’, i U. Verhoeven og E. Graefe (udg.), *Religion und Philosophie im Alten Ägypten. Festgabe für Philippe Derchain zu seinem 65. Geburtstag am 24. Juli 1991*, Orientalia Lovaniensia Analecta 39, Leuven 1991, s. 363-374.

40 G. Haeny, ‘Zum Kamutef’, *Göttinger Miszellen* 90, 1986, s. 33-34.

41 Se eksempelvis S. Hassan, *Excavations at Giza IV, 1932-1933*, Cairo 1943, s. 111, fig. 58, s. 133, fig. 76.

hypostylhallen i Karnak [fig. 18],⁴² hvor det er Thot, som med klædet bag skuldrene giver tegn til Khnum, Ramesses II og Horus, der har ansvaret for at holde fuglene fast i nettet ved at trække det sammen. At det ikke har noget med det klæde at gøre, som vi finder i de førømtalte privatgrave fra Ny Rige, dokumenteres af, at i sidstnævnte grave foregår det i forbindelse med sejlads, mens det i de andre afbildninger drejer sig om fuglefangst i papyrus-sumpene. Dette motiv er et symbolsk forsøg på at inddæmme det kaos, som ægypterne for enhver pris ønsker at holde uden for landet.

REJSEN TIL DEN NÆSTE VERDEN

I Unas-pyramiden er indskrevet de første pyramide-tekster, og her knyttes “at ryste papyrus” sammen med kongens indføring både i Duat (underverdenen) og til himlen, hvor vi finder følgende tekst angående kongens forskellige trin til sin opstigning:

At recitere: Unas er den, som har oversvømmet landet, efter at det er kommet frem fra søen.
Det er Unas, som ryster papyrus (§388 a).⁴³

42 Nelson og Murnane (red.), *The Great Hypostyle Hall at Karnak I*, pl. 44.

43 K. Sethe, *Die Altägyptischen Pyramidentexte I*, Leipzig 1908, PT 271, §388-391.

Længere nede i teksten hedder det:

Det er Unas, som forener sig med sin mor, den store vilde ko (PT 271, §388 c).

Endelig betones genfødslen i følgende vers:

Unas stiger op på denne stige, som hans far, Ra lavede til ham.
Horus og Seth tager fat i Unas' hænder og fører ham til Duat (PT 271, §390 a-b).
Gudens ansigt er åbent for Unas, og denne Unas sidder på den store trone ved siden af guden (PT 271, §391 c).

Ovenstående kan tyde på, at ritualet “at ryste papyrus” – ud over at være knyttet til Deltaet og Hathor – skal hjælpe den døde med at komme frem til genfødsel både hos Ra og Osiris. Et af trinene er kongens forening med sin mor, den store vildko, efter at han har udført det. I Hemra/Isi I's grav peger påskriften: “Forsørget under Osiris” også mod et godt efterliv hos guden.

Fig. 18 Thot giver tegn til sammentrækning af de fangne fugle på sydvæggen af hypostylhallen i Karnak. Foto LM.

Det mulige formål med ritualet “At ryste papyrus”

Der var i litteraturen uenighed om betydningen af udtrykket *sšš w³d*, og denne uenighed gælder også handlingens formål. Forslagene er talrige, nogle er mere sandsynlige end andre. Munro har en oversigt over tidligere forskeres forslag, og de spænder vidt. Han opdeler dem i forhold til de to mulige hovedbetydninger af *sšš w³d*. Førstnævnte kategori omfatter blandt andet, hvad papyrus kan bruges til; men da de kommer ind under den oversættelse af *sšš*, som betyder “at rive op” og varianter heraf, medtages denne kategori ikke her. Anden kategori har overskriften (*sšš*/ruske/rokke/ryste: afledt af *sššt* sistrum) med nedenstående eksempler:⁴⁴

1. Horusbarnet (den døde) leger med moderen (Hathor) og frugtbarhedsrite.⁴⁵
2. Kamutef-aspekt, som herskeren efter udførelsen af ritualet antager i skikkelse af vildtjør med vildkøen (PT §388 a-c).⁴⁶
3. Forening med moderen.⁴⁷
4. Jage fugle op, jagtforberedelse og derfra handling ved valfart for Hathor.⁴⁸
5. Forberedelse til løvejagt og symbol på andre handlinger uden forbindelse til “landlige scener”.⁴⁹

44 P. Munro, *Der Unas-friedhof*, fig. 3, s. 96. Jf. også n. 8 (Wettengel).

45 A. Hermann, *Altägyptische Liebesdichtung*, Wiesbaden 1959, s. 16.

46 W. Barta, *Die Bedeutung der Pyramidentexte für den verstorbenen König*, MÄS 42, 1981, s. 139.

47 K. Sethe, ‘Das Papyruszepter der ägyptischen Göttinnen und seine Entstehung’ ZÄS 64, 1929, s. 6 ff.

48 H. Balcz, ‘Zu den Szenen der Jagdfahrten im Papyrusdickicht’, ZÄS 75, 1939, s. 32 ff. og J. Vandier, *Manuel d’Archéologie Égyptienne* IV, Paris 1964, s. 738 ff.

49 P. Kaplony, ‘Schreiber, das Gotteswort und die Papyruspflanze’, ZÄS 110, 1983, s. 143 ff.

Man kan således slutte, at ritualet “At ryste papyrus” fra Gamle Rige stadig er aktivt i Ny Rige, Sentiden og Ptolemæertiden, men med væsentlige ændringer for de fleste afbildningers vedkommende. Det udføres nu oftest af kongen, og også genstanden for ritualet har ændret sig, nemlig fra Hathor til Min/Amon-Ra-Kamutef, men med det erotiske element som fællestræk for deres natur. Måske er der også en form for parallel mellem Unas’ forbindelse med sin mor: den store vilde ko, og genstanden for ritualet i Ny Rige: Kamutef, sin mors tyr.

Bemærkelsesværdigt er det ligeledes, at der i ingen af de kongelige fremstillinger – bortset fra den ptolemæiske – findes nogen som helst tekst, som kan belyse ritualet i denne periode i modsætning til eksempler fra nogle af gravene i Gamle Rige, og man skal ikke glemme, at i Gamle Rige er scenerne at finde på gravvæggene, mens de i Ny Rige og tiden derefter overvejende er afbildet på tempelvægge. Spørgsmålet er nu, om de tegnere, der var ansvarlige for udsmykningen af de to Deir el-Medina-grave, har omfortolket en rituel praksis, som ikke længere var aktuel for privatpersoner, eller om de har lånt detaljen med klædet fra jagtsener, der foregik i samme miljø? Dette forhold kan man ikke hverken be- eller afkræfte. Udsmykning i en ægyptisk grav har under alle omstændigheder det vigtige formål at hjælpe den døde til et efterliv hos Osiris, og hvis klædet svarer til papyrusstænglen, vil det kunne fungere på samme måde. Af det ovenstående fremgår det, at intentionen med at afbilde en gravejers eller senere en konges aktiviteter i papyruskrattet på den ene side var at erindre om et urtidigt, guddommeligt miljø og på den anden at visualisere en kommunikation i form af raslen med papyrus med de involverede guddommelige kræfter.

Thomas Christiansen

Nogle ord om afviklingen

“... De, siger jeg, som har tilbragt så megen tid iblandt os, at De nærmest taler vores sprog lige så godt som Deres modersmål, De, som jeg altid har haft grund til at betragte som sande venner af os mumier, af Dem havde jeg virkelig forventet mere pli. Hvordan tror De, jeg har det med at se Dem se passivt til, mens jeg bliver så usselt behandlet? Hvordan tror De, jeg har det med, at De lader den første, den bedste amatør hale mig ud af mine kister og trække mig af tøjet i dette hundekolde klima?”

Edgar Allan Poe, *Nogle ord vekslet med en mumie*.¹

1 E. A. Poe, ‘Nogle ord vekslet med en Mumie’, *Samlede Fortællinger* II, 1. elektroniske udgave, 2015, overs. H.-J. Birkmose.

I det attende og nittende århundrede var det en populær foreteelse at afvikle ægyptiske mumier i offentligheden.² Det foregik også i Danmark, men det eneste eksempel på denne praksis, der er beskrevet i faglitteraturen, daterer sig til den 11. december 1781, hvor zoologen og mineralogen, Morten Thrane Brünnich (1737-1827) i Københavns Universitets “Natur-Theater” påbegyndte afviklingen af en af de mumier, som Carsten Niebuhr (1733-1815) havde sendt hjem til Danmark fra Ægypten.³

Mindre velkendt er det, at teologen og arkæologen, der i 1808 blev biskop af Sjællands stift, Frederik Münter (1761-1830), i 1789 og i 1794 afviklede to mumier i sit eget hjem. Den første mumie med tilhørende kiste havde han erhvervet i 1788 på en auktion over grev Otto Thotts (1703-1785) antiksamling og den anden i 1792/1793 igennem en unavngiven ven, der i sin tid havde købt den og en tilhørende kiste på samme auktion.⁴ Münters afviklinger

- 2 For denne praksis jævnfør G. Moshenska, ‘Unrolling Egyptian mummies in nineteenth-century Britain’, *The British Journal for the History of Science* 47.3, 2014, s. 451-477.
- 3 M. T. Brünnich, ‘Historiske Beskrivelse over en Mumie, hvis Afvikling og Aabning foretoges i det Kiøbenhavnske Universitets Natur-Theater udi December Maaned 1781’, *Nye Samling af det Kongelige Danske Videnskabernes Selskabs Skrifter*, 1783, s. 326-347. A. Haslund Hansen, *Niebuhrs Museum: Souvenirs og sjældenheder indsamlet under Den Arabiske Rejse 1761-1767*, 2016, s. 63-67.
- 4 Breve til og fra Münter udgivet i Ø. Andreassen (red.), *Frederik Münter: Et Mindeskrift V. Aus dem Briefwechsel Friedrich Münters I: Europäische Beziehungen eines dänischen Gelehrten*, 1954: nr. 105 af 7/1-1794 til S. Borgia; og i Ø. Andreassen[†] & K. Ascani (red.), *Georg Zoëga: Briefe und Dokumente II & III*, 2016: nr. 360 af 14/10-1788 til S. Borgia, nr. 361 af 13/12-1788 fra G. Zoëga, nr. 371 af 10/1-1789 til G. Zoëga, nr. 375 af 17/2-1789 til G. Zoëga, nr. 381 af 8/4-1789 fra G. Zoëga, nr. 571 af 3/7-1792 fra G. Zoëga, nr. 623 af 15/2-1794 fra G. Zoëga, nr. 631 af 26/5-1794 til G. Zoëga, nr. 643 af 20/8-1794 fra G. Zoëga. Endvidere C. J. Thomsen (red.), *Museum Münterianum III: Numos Byzantinorum aliorumque et antiquitates varii generis continens*, 1839, s. 101-102. I auktionskataloget over Thotts samling, *Fortegnelse paa Hans Höigrevelige Excellences, S. T. Herr Geheimraad og Stats-Minister, Otto Greve af Thott, efterladte store Samling af Kunstsager*, 1788, er de to mumier nævnt på s. 107 (nr. 806-807).

af en mumie i København i 1895

Fig. 1 Detalje fra en helsides satiretegning ("Aandens Arbejdere"), tegnet af A. Schmidt (1858-1938) til Blæksprutten 1919. Den portrætterer V. Schmidt med en mumie i hver hånd; den tilhørende tekst lyder: "Vil Valdemar Schmidt lidt Fornøjelse ha'e, saa klær han Kong Ramses' Svigermor af." Digitaliseret af Det Kongelige Bibliotek <http://www.5.kb.dk/images/billed/2010/okt/billeder/object328893/da/>

af mumier var altså ikke offentlige ligesom Brünnichs, men under dissektionen af den anden mumie blev han dog i det mindste bistået af den daværende professor i medicin, Magnus Horrebow (1763-1796),⁵ og han beskrev i breve, adresseret til Stefano Borgia (1731-1804) og Georg Zoëga (1755-1809),⁶ udførligt resultaterne af sine undersøgelser. Zoëga optog da også mange af oplysningerne i sit magnumopus, *De origine et usu obeliscorum*.⁷

Som en kuriositet skal det nævnes, at Münter anså bevaringstilstanden af den sidstnævnte mumie som værende så dårlig, at han tænkte at genbegrave knoglerne – med undtagelse af kraniet, som han på mange måder fandt bemærkelsesværdigt.⁸ Hvis

denne anden jordfæstelse af knoglerne fandt sted nær Münters daværende bopæl, Vimmelskaftet 17 (i dag nr. 32), ligger resterne af en ægyptisk mumie nu begravet under strøget(!).⁹

Münters afviklinger af mumier fortjener utvivlsomt at blive genstand for et mere indgående studium en dag, men de findes i det mindste sporadisk omtalt andetsteds.¹⁰ Dette gør sig dog ikke gældende for en spektakulær offentlig afvikling af en mumie, som Danmarks første ægyptolog, Valdemar Schmidt, foretog den 5. november 1895, hvad denne artikel nu vil råde bod på [Fig. 1].¹¹

- 5 Thomsen, *Museum Münterianum* III, s. 102 (nr. 8-10). Det må være Horrebow, der har ført den protokol over dissektionen, som Münter citerer i et brev til Zoëga af 26/5-1794, Andreasen[†] & Ascani (red.), *Zoëga* III, s. 455-456 (nr. 631).
- 6 Se note 5. For Georg Zoëga og hans bidrag til vores fag, jævnfør P.J. Frandsen, "Ikke rovlystent som romerne, ikke snakkesaligt som grækerne..." Georg Zoëga og ægyptologien, *Papyrus* 34/1, 2014, s. 4-17; for Zoëgas og Münters forhold T. Fischer-Hansen, 'Georg Zoëga and Friedrich Münter. The Significance of Their Relationship', *The Forgotten Scholar: Georg Zoëga (1755-1809) – At the Dawn of Egyptology and Coptic Studies*, red. K. Ascani, P. Buzi & D. Picchi, 2015, s. 87-98; om Münter og Borgia, Ø. Andreasen, 'Kardinal Borgia og de Danske i Rom', *Rom og Danmark gennem tiderne* I, red. L. Bobé, 1935, s. 294-300.
- 7 G. Zoëga, *De origine et usu obeliscorum*, 1800, s. 260 (+ n. 42), 318 (n. 3), 319 (n. 6), 321 (n. 13) og 650 (addendum).
- 8 Brev til Borgia af 7/1-1794, som i oversættelse (LM) lyder: "... Siden har jeg erhvervet mig en mumie, men aldeles ødelagt, i en sådan grad at jeg ikke vil bevare den, men lade den dissekere, bevare billederne og bindene og skænke resten af knoglerne til jorden for at den endelig kan opfylde sin skæbne, men jeg vil dog bevare hovedet, der er minde-værdigt i mange henseender...", Andreasen (red.), Münter V, s. 134 (nr. 105).

- 9 Indtil sin fars død (okt. 1793) boede Münter i Pfarrhause i Nørregade og flytter derefter ind i Vimmelskaftet nr. 17 (hos købmand Wassard), hvorfra han flytter til Knabrostræde i begyndelsen af maj 1795, Andreasen, *Münter VII. Aus dem Briefwechsel* III (Kommentar & Register), s. 25.
- 10 N. M. Petersen, 'Biskop Fredrik Münter og hans museum', *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 2012, s. 22; T. Fischer-Hansen, 'Biskop Frederik Münter og hans Museum Münterianum', *KAS* 4, 2015, s. 14. En del af Münters mumiemateriale gik til grunde under Københavns brand i 1795, Thomsen, *Museum Münterianum* III, s. 102; resterne findes i dag i Nationalmuseets antiksamlings.
- 11 Episoden findes således ikke omtalt i den ellers righoldige sekundærlitteratur om V. Schmidt, T. Holm-Rasmussen, 'Valdemar Schmidt – Danmarks første ægyptolog', *Papyrus*, 25/1, 2005, s. 26-33; M. Jørgensen, 'Valdemar Schmidt og Carl Jacobsen – videnskabsmanden og mæcenen. Et kapitel af dansk ægyptologis historie', red. A. M. Nielsen og M. Jørgensen, *Tidernes morgen – på sporet af kulturens kilder i det gamle Mellemøsten – festskrift til ære for orientalsisten Valdemar Schmidt, grundlæggeren af de mellemostlige oldtidsstudier ved Københavns Universitet, skaberen af den ægyptiske samling i Ny Carlsberg Glyptotek*, 2008, s. 163-176; M. Jørgensen: *Begyndelsen til det hele – historien om brygger Carl Jacobsens ægyptiske samling 1884-1925*, 2015.

At denne bemærkelsesværdige begivenhed i dansk ægyptologis historie er gået i glemmebogen, skyldes utvivlsomt, at Schmidt selv kun nævnte den *en passant* i en populær artikel i tidsskriftet *Hver 14. Dag*.¹² Den bedste kilde til begivenheden er dog ikke hans artikel, men som vi skal se i det følgende, datidens aviser.

En ægyptisk mumie i Det Kongelige Danske Geografiske Selskab

I *Den til Forsendelse med de Kongelige Brevposter privilegerede Berlingske Politiske og Avertissementstidende* kunne man den 4. november 1895 læse at:

“Det kgl. danske geografiske Selskab holder møde imorgen (Tirsdag). Professor, Dr. phil. Vald. Schmidt vil forevise og afvikle en ægyptisk Mumie.”¹³

12 V. Schmidt, ‘Gamle ægyptiske prinsesser’, *Hver 14. Dag* III, 1896, s. 25-29.

13 *Den til Forsendelse med de Kongelige Brevposter privilegerede Berlingske Politiske og Avertissementstidende*, 4/11-1895, s. 3 (uden titel).

Dagen efter mødet kunne man i adskillige aviser læse om, hvordan det var løbet af stablen (se boks nedenfor). Den mest interessante og fyldestgørende beskrivelse findes i en artikel trykt i *Dagbladet*, *Dagens Nyheder* og *National Tidende* under overskriften ‘En Mumie. Foredrag og Forevisning i Geografisk Selskab’. Den unavngivne journalist, der skrev denne artikel, lægger ud med at beskrive, hvor arrangementet blev afholdt og hvordan, det var sat i scene:

“Professor, Dr. phil. Valdemar Schmidt holdt iaftes Foredrag i det kgl. Geografiske Selskab, ved hvilken Lejlighed han foreviste og afviklede en ægyptisk Mumie, der laa stiv og høitidelig paa et Bord midt i Salen, medens en rig Samling fortræffelige Fotografier, der vare ophængte paa Væggene til begge Sider, tjente til yderligere Illustration af Professorens udmærkede Foredrag. Industriforeningens store Sal var selvfølgelig fyldt til sidste Plads af et talrigt, interesseret Publikum.”¹⁴

14 *Dagbladet*, 6/11-1895, s. 1, *Dagens Nyheder*, 6/11-1895, s. 2, *Nationaltidende*, 6/11-1895, s. 2.

Referater af mødet findes i de følgende aviser

Den til Forsendelse med de Kongelige Brevposter privilegerede Berlingske Politiske og Avertissementstidende, 6/11-1895, s. 2

‘En mumie. Foredrag og Forevisning i Geografisk Selskab’, *Dagbladet*, 6/11-1895, s. 1

Dagens Nyheder, 6/11-1895, s. 2

Nationaltidende, 6/11-1895, s. 2

‘En mumie i geografisk Selskab’, *Horsens Avis / Skandeborg Amtstidende* 8/11-1895, s. 1-2

‘En ægyptisk Mumie i det geografiske Selskab’, *Ringsted Folketidende*, 6/11-1895, s. 2

Sorø Amtstidende eller Slagelse Avis, 6/11-1895

Herning Folkeblad, 7/11-1895, s. 2

Horsens Folkeblad, 7/11-1895, s. 2

Randers Dagblad og Folketidende, 7/11-1895, s. 2

Thisted Amts Tidende, 7/11-1895, s. 2

Vejle Amts Folkeblad, 7/11-1895, s. 2

Fredericia Dagblad, 8/11-1895, s. 1

Lolland-Falsters Folketidende, 8/11-1895, s. 2

Næstved Tidende / Sydsjællands Folkeblad, 8/11-1895, s. 1

Skiive Folkeblad, 8/11-1895, s. 2

Varde Folkeblad, 8/11-1895, s. 1

Aalborg Stiftstidende, 8/11-1895, s. 1

Aarhus Amtstidende, 8/11-1895, s. 1

Viborg Stifts-Tidende, 9/11-1895, s. 2

‘En 2000 Aar gammel Ægypterinde’, *Middelfart Avis* 10/11-1895, s. 4

‘En Mumie forevises’, *Randers Amtsavis og Adresse-kontors Efterretninger*, 8/11-1895, s. 2

Thisted Amtsavis, 9/11-1895, s. 2

En gammel Ægypter, *Vendsyssel Tidende*, 7/11-1895, s. 3

Bornholms Tidende, 8/11-1895, s. 1

Østsjællands Folkeblad.

Dagblad for Storehedinge-, Faxe- og Kjøgekredsen, 8/11-1895, s. 1

‘En ægyptisk Mumie’, *Roskilde Dagblad*, 8/11-1895, s. 2

Dagbladet Hejmdal, 12/11-1895, s. 2-3

‘Et 2000årigt Lig paa Kathederet’, *Aarhus Stifts-Tidende*, 8/11-1895, s. 2

Aviserne er fundet i *Mediestream*, en service udbudt af Det Kongelige Bibliotek, hvor man kan tilgå og søge oplysninger i mere end 35.000.000 digitaliserede avissider: <https://www2.statsbiblioteket.dk/mediestream/avis> (sidst tilgået den 24. april 2022).

Fig. 2 Litograf, udført af J. C. E. Hassel (1834-1914), der viser Industriforeningens udstillingsbygning og lokaler. Digitaliseret af Det Kongelige Bibliotek <http://www.5.kb.dk/images/billed/2010/okt/ billeder/ object423610/da/>

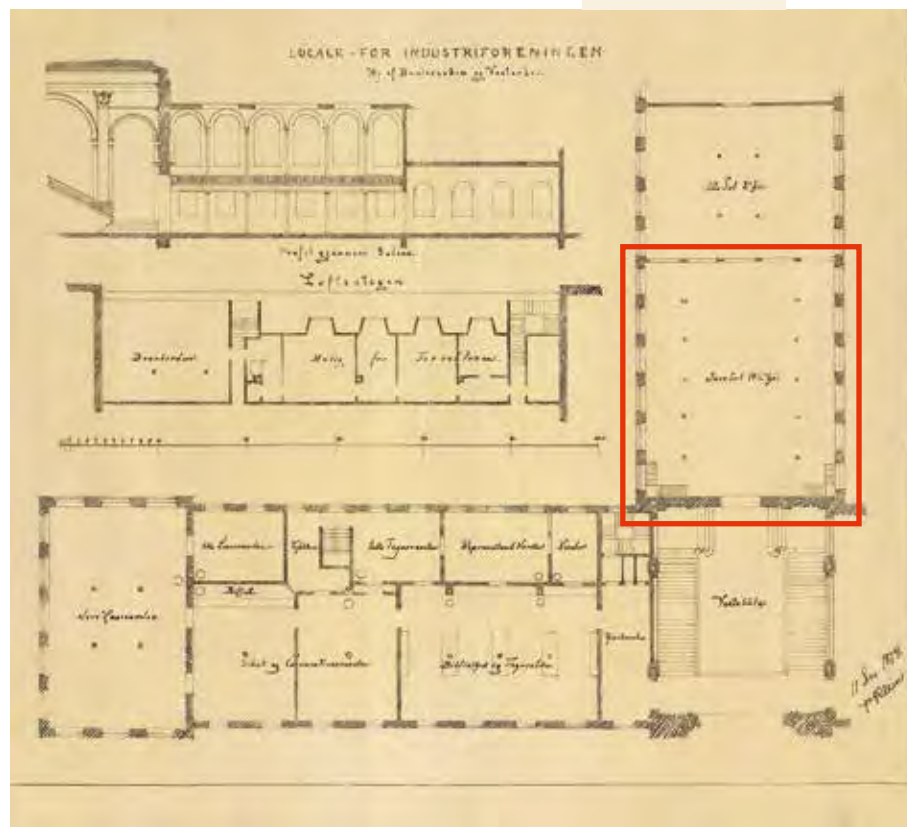

Fig. 3 Grundplan over Industriforeningens lokaler, tegnet af V. Klein i 1874. Salen, hvor Schmidt holdt sit foredrag og afviklede mumien, er markeret med en rød firkant. Digitaliseret af Det Kongelige Bibliotek <http://www5.kb.dk/images/billed/2010/okt/billeder/object440654/da/>

Industriforeningen havde i 1895 til huse i en stor firkantet bygning (nedrevet i 1977) i København, tegnet af Vilhelm Klein (1835-1913), beliggende på hjørnet af Vesterbrogade og Rådhuspladsen [Fig. 2]. Den var oprindeligt opført i forbindelse med *Den nordiske Industri- og Kunstudstilling i Kjøbenhavn* i 1872 og blev derefter foreningens hovedsæde, da den i 1878 fik skøde på grunden. Bygningen tjente dog derefter stadig som udstillingsbygning ved adskillige lejligheder, mest bemærkelsesværdigt under den *Den nordiske Industri-, Landbrugs- og Kunstudstilling i Kjøbenhavn* i 1888.

Valdemar Schmidt afholdt altså foredraget og den derpå følgende mumieafvikling i den største sal i en bygning, der i skala tåler sammenligning med vores tids Bella Center i København [Fig. 3]. Det er umuligt at fastslå, hvor mange mennesker var mødt op til arrangementet, men det Det Kongelige Danske Geografiske Selskab talte i 1895 475 medlemmer,¹⁵ som må formodes at have mødt talstærkt op – aftenens scoop taget i betragtning. Derudover har der selvsagt været journalister, kollegaer, æresgæster, osv. til stede, så der i

15 Redaktionen, 'Det Kongelige Geografiske Selskab', *Geografisk Tidsskrift* 13, 1895-1896, s. 2.

sidste ende må have været hundredvis af tilskuere, der bevidnede Schmidts foredrag og forevisning.

Foredraget

Den ovenfor citerede artikel indeholder også et fyldigt referat af det foredrag, som Valdemar Schmidt holdt på denne tirsdag aften i november 1895. Førstedelen af foredraget fokuserede på den rolle mennesket havde spillet i omskabelsen af jordens overflade:

“ Professor Schmidt talte saaledes:

En overmaade vigtig geografisk Faktor, et Element, der spiller en overordentlig fremtrædende Rolle med Hensyn til vor Jords Overflades Udseende er – Mennesket. Ikke med Urette har man sagt, at Mennesket har bidraget mere end alle Naturrevolutioner til at give vor Jords Overflade den Skikkelse, den har.

Men ikke alle Stammer, ikke alle Menneske-racer have været lige virksomme eller udøvet en lige stor Indflydelse paa Jordoverfladens Omdannelse. Folk, der leve af Jagt og Fiskeri, ville i Regelen ikke udøve nogen stor Indflydelse i denne Henseende, men til Gjengæld har vor Menneskerace i høi Grad været virksom ved Prægningen af de forskjellige Verdensdeles Karakter. Jeg kan tage et Eksempel. Hvordan saa vel Amerika ud ved Columbus' Ankomst, sammenlignet med nu? Det var for største Delen vildt og ukultiveret, mens det i vore Dage næsten er et Stykke udflydt Europa. Eller for at tage et mere nærliggende Eksempel: hvor meget har Danmark ikke forandret sig siden Stenalderen i Sammenligning med alle de Aar, der ligge forud for denne. Selv i vore Dage forandres Landene stadig. Da jeg første Gang var i Ægypten, voksede der ikke Bomuld; nu brede Bomuldsbuskene sig over vide Strækninger.¹⁶ For hundrede Aar siden fandtes Portugallé (Appelsintræerne) der ikke; nu vokse de der i Mængde.

Da Mennesket spiller en saa fremragende Rolle i Geografien, er det – allerede af den Grund – naturligt, at man i Geografien særlig lægger Vind paa at kjende de forskjellige Folk. For de nulevende Racers Vedkommende lader dette sig let gjøre. Gjennem Fotografier, gennem de reisende Karavaner komme vi til at kjende Dinkaer, Nubiære, Eskimoer osv. næsten lige saa godt som os selv.

¹⁶ Schmidt rejste for første gang i Ægypten i 1860, V. Schmidt, *Reise i Grækenland, Ægypten og det hellige Land*, 1863.

Fig. 4 Mumien i sin kiste. ÆIN 927, Ny Carlsberg Glyptotek, foto: Ole Haupt.

Men det er jo ikke blot de nulevende Folkeslag, der have spillet en Rolle. Ogsaa Fortidens Folk have præget deres Dele af Jorden, og da deres Kultur danner Grundlaget for vor, er Studiet af dem af den største Interesse.

Til Hjælp ved dette have vi dels Tegninger, dels deres literære Skildringer af dem selv. Men de enkelte Steder, hvor vi endnu finde de yderligere Hjælpe midler, faa en særlig Værdi. Der er saaledes Ægypten, hvor vi endnu finde de længst afdøde Mennesker, hvilende i deres Grave o: Mumierne.¹⁷”

Mange, der kun kender Valdemar Schmidt som Danmarks første ægyptolog (og assyriolog), vil nok tænke, at han udelukkende indledte aftenen med at tale om geografiske og etnografiske spørgsmål, fordi arrangementet blev afholdt af Det Kongelige Geografiske Selskab. Han var dog igennem hele livet levende interesseret i begge emner og var selv med til at stifte selskabet i 1875;¹⁸ derudover tæller hans mindre kendte videnskabelige arbejder en artikel om opdagelser af Amerika før Columbus¹⁹ og et katalog over arkæologiske og etnografiske museer i København.²⁰

Anden del af foredraget omhandlede ligesom Schmidts ægyptologiske hovedværk fra 1919 mumiekister og mumier:²¹

”Professoren gennemgik derefter de særlige Perioder af Ægyptens Historie særlig med Hensyn til Mumiekisterne og Mumificeringen. Der viste sig her udpræget forskellige Moder, som havde en særlig Betydning for Bestemmelsen af Mumienes Alder – en Sag, der slet ikke var saa let at klare, fordi Ægypterne selv havde vist sig meget lidet hensynsfulde overfor Gravfreden. De havde kastet Mumier ud af Grave og lagt andre i Stedet.

For øvrigt maatte man antage, at de balsamerede *alle* Lig, baade Fattiges og Riges, kun, at der paa de mindre Velhavende anvendtes de simpleste Metoder og de mindste Bekostninger. Ikke blot Mennesker balsameredes, men Krokodille- og Ibismumier vare i Mængdevis at finde.²²”

Forevisningen

Da Schmidt havde endt sit foredrag, fremviste han aftenens trækplaster og begyndte at afvikle mumien:

”– Den her fremstillede Mumie maatte efter sin Klædning at dømme være 2100 Aar gammel, altsaa hidrøre fra det Græske Herredømme ca. 200 Aar før Kristi Fødsel.

Professoren foreviste dernæst selve Mumien af hvilken der ved Flytningen var faldet en Mængde Knokler ud – de laa brune og indtørrede i en Glaskasse ved Siden af. Et stykke af Bækkenet viste tydelig, at disse Rester for 2100 Aar siden havde levet som en lille Dame.

Af selve Legemet er ikke saa grumme meget tilbage, men over Hovedets Plads ligger – som ved alle Mumier – en Maske, formet og malet som et stiliseret Hoved; de forgyldte Kinder tyde paa, at Damen har været af høj Rang. Nedenfor dette besynderlige Ansigt kommer Kroppen, indpakket og indviklet i en Mængde Tøi og Bændler, af hvilke Fødderne forneden stikke mærkelig velbevarede ud – en lille, smal brun Fod med fin, høj Vrist.

– Vi spørge Professoren om, hvor denne Mumie nu hidrører fra? Den er købt i et Musæum i Nærheden af Kairo. Og Prisen? 125 Francs koster saadan en Mumie.

Hvilket ikke kan siges at være meget for en høistaaende Dame paa 2100 Aar. Foreløbig eier Professor Schmidt Mumien, men det er Meningen, at den skal anbringes i ethnografisk Musæum senere.²³”

Mumien endte ikke med at indgå i Det Kongelige Etnografiske Museum, men i stedet i Ny Carlsberg Glyptoteks ægyptiske samling (inv. ÆIN 927). Den forgyldte maske og den bemalede brystplade viser, at mumien daterer sig til ptolemæertiden (ca. 300-100 f.Kr.). Kisten, hvori den hviler, er en simpel rektangulær trækasse, hvis øverste rand har en

17 *Dagbladet*, 6/11-1895, s. 1, *Dagens Nyheder*, 6/11-1895, s. 2, *Nationaltidende*, 6/11-1895, s. 2.

18 Redaktionen, 'Det Kongelige Geografiske Selskab', *Geografisk Tidsskrift* 1, 1875, s. 1.

19 V. Schmidt, Førcolumbiske opdagelser af Amerika, *Geografisk Tidsskrift* 1, 1875, s. 153-157.

20 V. Schmidt, *Notice sur les musées archéologiques et ethnographiques de Copenhague*, 1875.

21 V. Schmidt, *Levende og Døde i det Gamle Ægypten. Album til Ordning af Sarkofager, Mumiekister, Mumiehylstre o. Lign.* I-II, 1919.

22 *Dagbladet*, 6/11-1895, s. 1, *Dagens Nyheder*, 6/11-1895, s. 2, *Nationaltidende*, 6/11-1895, s. 2.

23 *Dagbladet*, 6/11-1895, s. 1, *Dagens Nyheder*, 6/11-1895, s. 2, *Nationaltidende*, 6/11-1895, s. 2.

Fig. 5 Billede af mumiens sandaler, der godtgør, at halvdelen af den venstre er brækket af under arrangementet. ÆIN 927, Ny Carlsberg Glyptotek. Foto Ole Haupt.

smukt udført hulliste, hvilket godtgør, at den daterer sig til samme periode som mumien [Fig. 4].²⁴

Aviserne, der beskrev aftenens foredrag og forevisning, rapporterer alle samstemmende, at Schmidt fortalte, at han havde købt mumien og kisten for 125 franc i et museum nær Kairo, hvilket er en vigtig information, da Schmidt adskillige år efter arrangementet skrev, at han havde erhvervet dem i 1895 i Fayum²⁵ – hans hukommelse har nok spillet ham et lille puds.

Avisernes information kan næsten kun forstås således, at Schmidt har købt genstandene i “Salgs-salen” (*Salle de vente*) i det Ægyptiske Museum, der lå i Giza fra 1892 og frem til 1902, hvorefter museet flyttede til sin nuværende adresse ved Tahrir-pladsen.²⁶

24 Jævnfør M. Jørgensen, *Ægypten* III, 2001, s. 352-355, samt den i kataloget anførte litteratur.

25 V. Schmidt, *Levende og Døde i det Gamle Ægypten* II, 1919, s. 242 (nr. 1422). Denne fejltagelse går igen i senere kataloger over Ny Carlsberg Glyptoteks ægyptiske samling, se f.eks. Jørgensen, *Ægypten* III, 2001, s. 352.

26 For denne sal, hvori antikvitetsjenesten solgte overskydende antikviteter, og dens historie, se F. Hagen & K. Ryholt, *The Antiquities Trade in Egypt 1880-1930: The H. O. Lange Papers*, Sci.Dan.H.4 8, 2016, s. 10, 21, 45, 47-49, 52, 85, 88-89, 129, 133, 135, 163.

Den moderne støj og tummel

Journalisten ender sin reportage med at beskrive de tumultariske scener, der udspillede sig, efter aftenens seance var slut:

“... Tilhørerne stimle sammen om den aflange Pakke med det sælsomt bemalede Hoved, ivrige efter at faa en Stump af Klædet om Mumien, der – naturlig nok, for Resten – ligger stiv og høitidelig stille. En af dem snapper Halvdelen af den ene pynteligt bemalede Sandal fra de smaa, smalle Fødder. Og uvilkaarlig falder Ens Tanker paa, hvilke Ansigter alle disse nu vilde gjøre, om Mumien – som i Edgar Poes vidunderligt barokke Fortælling – reiste sig op og haanligt sammenlignede sin gamle, fine Kultur med hele den moderne Støi og Tummel.”²⁷

At journalisten ikke overdriver, kan man tydeligt se på billedet af mumiens sandaler i [Fig. 5], der viser at halvdelen af den venstre sandal er brækket af. Det kan således ikke undre, at han, da han bevidnede dette, kom til at tænke på Edgar Allan Poes novelle fra 1845, “Nogle ord vekslet med en mumie” (*Some Words with a Mummy*) – en bidende satire over 1800-tallets ægyptomani og dens forkærlighed for mumier.

27 *Dagbladet*, 6/11-1895, s. 1, *Dagens Nyheder*, 6/11-1895, s. 2, *Nationaltidende*, 6/11-1895, s. 2. *Horsens Avis*. *Skanderborg Amtstidende* 8/11-1895, s. 2, beretter at: “... Medens Professoren fortsætter Afviklingen, afklipper han med en Saks smaa Stykker af de lange Tøjstrimler og udleverer dem til Tilskuerne, der er begjærlige efter at kunne hjembringe en Erindring om Mumien.” Jævnfør endvidere *Randers Amtsavis* og *Adressekontors Efterretninger*, 8/11-1895, s. 2 og *Thisted Amtsavis*, 9/11-1895, s. 2.

Fig. 6 Fotografi fra 1975 i Ny Carlsberg Glyptoteks arkiver af mumiens kranium.

Efterskrift

Kort tid efter mødet var afholdt, stod det klart, at mumien var en midaldrende mand og ikke en kvinde.²⁸ Schmidt skriver følgende om det i sin artikel i *Hver 14. Dag*:

“[...] Nogle af vore Læsere ville maaske nok finde en gammel Bekjendt imellem disse vore Billeder, nemlig Mumien fra Geografisk Selskab, som ifjor, to og tyve Aarhundreder efter sin Død, begav sig paa en Rejse til Danmark for at vise sig i Geografisk Selskab kort før Jul. Der er maaske dem, der ville huske dette interessante Individ under Navnet “den ægyptiske Prinsesse fra Geografisk Selskab”, thi saaledes blev den ogsaa kaldt. Da nemlig de Mumiebind, der vare vikled om Benene, i Medlemernes Paasyn bleve vikled af Fødderne under Mødet, kom der en nydelig vel bevaret Fod frem, aldeles som en Damefod; og da det at ligge ubevægelig paa Ryggen over 2000 Aar, i Længden kan blive lidt

28 Senere bekræftet igennem røntgen-undersøgelser, O. E. Christensen, ‘Un examen radiologique, des momies égyptiennes des musées danois’, *La semaine des hôpitaux de Paris* 28, 1969, fig. 9.

besværligt og let kan føre til, at både En selv og Ens Klæder blive lidt møre, saa er det ikke at undre sig over, at Mumien, da den var bleven taget op af sin Kiste, havde faaet lidt skade i Ryggen, saaledes at et Par større Ben faldt ud. Disse Ben saa noget fladere ud, end Ben af den Art pleie at være paa Mænd; og da hele Legemsbygningen syntes fin og net, saa troede vi og flere andre, at vores mumie var en kvinde [...]

Da Mumien efter at være bleven udstillet under Mødet, flyttedes tilbage til sin Kiste, faldt der atter nogle Ben ud; de ere blevene underkastede lægekyn-dig Behandling, og nu har det vist sig, at vor Mumie slet ikke er nogen Kvinde [...]²⁹”

Ligesom Münster hundrede år tidligere havde været fascineret af sin mumies kranium, fandt man ogsaa dennes meget interessant og afgav det til Anatomisk Museum (i dag befinder det sig i Medicinsk Museion) [Fig. 6].³⁰

29 Schmidt, *Hver 14. Dag*, s. 25, 27.

30 V. Schmidt, *Det gamle Glyptothek på Ny Carlsberg: Den ægyptiske Samling*, 1899, s. 376.

TAK til Tine Bagh for at forsyne mig med billeder af den i artiklen omtalte mumie og for at gøre mig opmærksom på, at dens kranium i dag opbevares på Medicinsk Museion; til Sofie Schiødt og Fredrik Hagen for at tjekke referencer, som jeg ikke kunne tilgå i Finland; til Paul Flemming Hartvigson for informationer om det ældre Københavns geografi.

Mindeord

Christian Tilly

(15. januar 1929 – 12. februar 2022)

Tidligere bestyrelsesmedlem i DÆS, Christian Tilly, døde 12. februar 2022, 93 år gammel. Tilly, som var statsautoriseret revisor, blev medlem midt i 1980'erne. Han deltog i de fleste af møderne, altid ivrig efter at stille spørgsmål. Han brændte virkelig for sagen, og så blev han medlem af bestyrelsen, hvor hans økonomiske ekspertise reddede DÆS' pekuniære forhold. Det forbliver hans store fortjeneste. Tilly var en markant personlighed, altid sagde han sin uforblommede mening og ikke altid lige diplomatisk. Hans store interesse var den libyske ørken, og han ledede flere ture ud i dette barske og fascinerende område. Da medlemstallet begyndte at gå ned, foreslog Tilly flere gange, at Selskabet skulle udvide aktiviteterne til også at omfatte Mellemøstens oldtidskulturer. Han mente, det ville give flere medlemmer. Det vandt ikke tilslutning i bestyrelsen, og så meldte han sig ud af DÆS. Konsekvent, det var Christian Tilly.

Torben Holm Rasmussen

Privatfoto.

Annette Lerstrup

(7. januar 1958 – 19. april 2022)

Efter længere tids sygdom døde Annette Lerstrup d. 19. april, kun 64 år gammel. DÆS' medlemmer vil kende hende som mangeårig redaktør af rubrikken *Siden sidst* og ikke mindst som forfatter til adskillige artikler i Papyrus, herunder også en række oversættelser af koptiske tekster.

Annette var uddannet som ægyptolog af den nu gamle skole, dvs. med et bredt kendskab til store dele af faget, herunder også koptisk, som hun som den eneste af mine mange studerende faktisk fattede en ægte interesse for. Hun kunne sit håndværk, hvad enten hun skrev om 'Wenamuns jammerlige oplevelser', om vinproduktion i Ægypten, eller tog fat på emner fra den koptiske periode, hvor hun skrev en række meget læseværdige artikler, senest den om munken Marina, der i virkeligheden var en kvinde (Papyrus 29/1, 2009,

Foto Knud Lerstrup.

s. 34-39). Annettes styrke i behandlingen af de emner, hun tog op, lå først og fremmest i det deskriptive, og jeg tror, at hendes tilbageholdenhed med hensyn til det analytiske må tilskrives hendes ubegrundede mangel på selvtillid.

Annette havde livet igennem mange interesser ud over ægyptologien, motorcykler, taekwondo, klassisk musik og navnlig poesi. Hendes familie og nære venner fik denne kærlighed at føle ved hvert år at modtage en kostelig julegave i form af en adventskalender. Kalenderens ydre var en konvolut i en stærk farve, besat med en krans af julemærker fra Røde Kors og andre hjælpeorganisationer. I denne farvestrålende ramme lå 25 stykker kartonpapir (det sidste til nytårsaften) i forskellige farver, hvert stykke foldet i et sindrigt mønster. Hvert papir rummede et digt, undertiden med tilhørende kort note, og hver julekalender havde i de senere år sit eget tema. Hendes sidste julekalender rummede digte fra de nordiske lande (minus DK); året før (2020) var det Genforeningen, der var temaet. Bag dette lå et meget omfattende arbejde med at fremskaffe en stribe digte og sange, herunder flere, der var så godt som ukendte, fordi de havde været forbudt i Tyskland. I 2018 fejrede hun 110 års dagen for kvindernes stemmeret med en julekalender om kvinder, og så fremdeles. Politisk var Annette til venstre, og i 2019 gav hun os en fantastisk samling arbejds- og arbejdersange, igen, for manges vedkommende, totalt glemte. Den direkte anledning til dette tema var, at 2019 var hundredåret for indførelsen af 8 times reglen: 8 timers arbejde, 8 timers frihed, 8 timers hvile. Og karakteristisk for Annette indledte hun temaet med at 'misbruge' Paulus med ordene: 'Så bliver da disse tre, men størst af alt er – LEDIGGANG', hvorefter hun gengav Friedrich Schlegels (1772-1824) tekst om emnet, sådan som den findes på den 2 meter høje Lediggangssten, der i dag står i Lemvig. Den slutter med ordene *O lediggang...du eneste lævn af Gud-ligheden som vi har bevaret fra Paradiset.*

Sådan var Annette også – og vi vil savne hende.

Paul John Frandsen

Geoffrey Thorndike Martin

(28. maj 1936 – 7. marts 2022)

Den 7. marts i år sov Geoffrey T. Martin stille ind efter nogle års svagelighed. Mange DÆS-medlemmer vil huske Geoffrey fra hans hyppige besøg i København gennem 30 år, senest i 2009, hvor han holdt et foredrag i Nationalmuseets festsal om Horemhebs grav i Sakkara.

I 1958 var Geoffrey blevet uddannet bibliotekar, og hans kærlighed til bøger udmøntede sig i, at han i løbet af sit lange liv fik anskaffet en usædvanlig stor samling af ægyptologisk litteratur, der som det måske mest spektakulære rummede de originale foliobind af Rosellinis *I Monumenti dell'Egitto et della Nubia* udgivet i 1832-41. I 1963 tog han en BA i oldtidens historie ved University College London og senere både en MA, PhD og Litt. D. ved universitetet i Cambridge, hvor han var Wallis Budge Research Fellow 1966-70 ved Christ's College. Derefter vendte han tilbage som lektor på University College London, hvor han endte som professor i ægyptisk arkæologi og filologi fra 1988-93. Sideløbende med dette var han gæsteprofessor og foredragsholder i store dele af verden.

Geoffrey deltog i W.B. Emerys udgravninger i Buhen i 1963 og i Sakkara 1964-68. Mest kendt er han for Egypt Exploration Societys arbejde i samarbejde med museet i Leiden i gravene fra Nye Rige netop i Sakkara, hvor han som ekspeditionsleder i perioden 1975-98 gjorde bemærkelsesværdige fund. Her skal blot nævnes opdagelsen af Horemhebs grav, som blev genpubliceret i en pragtudgave i 2016, samt de spektakulære, underjordiske rum i Tutankhamons skatmester Mayas grav, udgivet i 2012.

Et usædvanligt tegnetalent udmøntede sig ikke blot i de mange plancher i publikationerne af disse monumenter, men også i 1987 i en bog om fragmenter af grave fra Sakkara, der nu befinder sig i museer verden over, hvilket medførte utallige rejser også til mindre kendte museer. Geoffreys tålmodighed og sikre hånd placerer ham med denne bog og de mange andre værker, som han egenhændigt illustrerede, blandt de allerbedste epigrafer indenfor faget.

Geoffrey havde en særlig forkærlighed for sin tid i Akhenatens grav i el-Amarna. Her tilbragte han i 1982 to måneder med i stregtegning at kopiere de meget ødelagte relieffer i graven og sammenholde dem med tegninger udført inden de senere ødelæggelser. En passage i indledningen til hans bog *The Royal Tomb at El-Amarna II* fra 1989 om dette arbejde, som han altid talte om med stor begejstring, giver et indtryk af hans ihærdighed, nysgerrighed og blik for detaljer:

Af praktiske årsager var det ikke muligt at slå en permanent lejr op ude ved graven. Jeg havde derfor to valg: at gå hver dag fra mit hus i landsbyen et-Till til den kongelige wadi (mindst to timers gang i frisk tempo hver vej) eller at leje en kamel eller et æsel. Trods det at jeg sætter

Foto Jane Stapleton, Master of Christ's College, Cambridge.

pris på disse dyrs fremragende evner, er jeg aldrig blevet fortrolig med den slags transport, og jeg foretrak derfor at gå ud over ørkenen og ind i Hasah el-Bahri-wadi'en. Denne krævende rutine var ingenlunde en belastning og var på mange måder lønnende: den store wadi og sidewadiernes ensomhed og skønhed, og den mulighed turen gav for at studere ørkenens fauna og flora, sidstnævnte meget prominent i vinteren 1980 efter en stormflod det foregående efterår. Jeg tog afsted hver morgen ved daggry og kunne således se solen stå op over Akhetaten og vende tilbage til et-Till ved solnedgang. Sceneriet var idyllisk og for mig en af de lykkeligste oplevelser i mine mange års arbejde i Ægypten.

I de seneste år var Geoffrey sammen med Piers Litherland ansvarlig for udforskning af grave fra det sene 18. dynasti i Kongernes Dal og omegn (se *Papyrus* 36/2 2016, s. 4-17). Han var til det sidste meget knyttet til sit College, hvor han havde både vigtige og ærefulde opgaver såsom vejledning af nyankomne Wallis Budge-forskere og ansvarlig for institutionens arkivalier. Trods fysisk svækkelse rummede hans sidste mail få uger inden hans død, skrevet under endnu en indlæggelse, en karakteristisk linje: "I return home tomorrow! Work will resume soon after, though I am at present very weak." At arbejde videre nåede han ikke, men der vil blive taget godt vare på hans efterladte manuskripter. Et festskrift til Geoffreys ære, redigeret af J. van Dijk, *Another Mouthful of Dust*, udkom i 2016.

Lise Manniche

Der sker mange ting i Ægypten i disse måneder. Flere internationale arkæologer er vendt tilbage til Ægypten nu pandemien så småt klinger af, og deres ægyptiske kolleger har heller ikke ligget på den lade side, men præsenteret det ene fine fund efter det andet – mange af dem allerede omtalt i de seneste udgaver af Siden sidst. I Danmark har vi nu i flere måneder kunne lægge de fleste coronabekymringer- og restriktioner bag os, og også i Ægypten er tingene ved at være normale igen, ikke kun på udgravninger. Op til den netop overståede ramadan løsnede man for en række forsamlingskrav, turisterne er begyndt at komme igen, og myndighederne har netop præsenteret muligheden for at blandt andet danskere kan erhverve indrejsevisum elektronisk inden afrejse. Det koster det samme om man køber sit visum før afrejse eller ved ankomst (USD 25), men man slipper for den eventuelle visumkø i lufthavnen ved ankomst.

Siden sidst skrives som bekendt med et halvt års mellemrum, og der sker altid meget mellem to udgaver. Føljetonen om åbningen af Grand Egyptian Museum, GEM, fortsætter, selvom vi endnu ikke har nogen åbningsdato. Men det bety-

der, at når næste Papyrus er på trapperne, så ved vi (måske) meget mere om åbningen. Selvom der kun florerer rygter, og selvom Antikvitets- og Turismeministeriet svarer vævende på spørgsmål om åbningsdag, så er der særligt én dato, der nævnes igen og igen (dog ikke officielt): 4. november 2022. Den dag er det 100 år siden, Howard Carter og hans hold af ægyptiske arbejdsmænd opdagede indgangen til Tutankhamons grav i Kongernes Dal. Noget tyder dog på, at de ægyptiske myndigheder ser tiden an, inden de melder en åbningsdato ud. I hvert fald udtalte Antikvitets- og turismeminister Khaled el-Anany tidligere i år, at "hvis de coronarelaterede forhold er stabile, så åbner museet i anden halvdel af året. Vi er klar til åbning midt på året, men vi vil være sikre på, at så mange som muligt kan besøge museet. Vi planlægger at invitere præsidenter og konger fra hele verden". *

Forhåbentlig ved vi meget mere, næste gang et nyt Papyrus er på vej.

* <https://abcnews.go.com/International/egypt-mark-century-tutankhamun-tomb-discovery-inaugurating-lavish-story?id=82247869>

FUND OG FORSKNING

Abusir

DET FORSVUNDNE SOLTEMPEL

Overskriften kunne lyde som titlen på en tegneserie, men den er god nok. Arkæologer fra Polish Academy of Sciences' Institute for Mediterranean and Oriental Cultures i Warszawa har under ledelse af Massimiliano Nuzzolo opdaget et ældre tempel gemt under et andet af nyere dato.

I Gamle Riges 5. dynasti byggede kongen udover sit pyramidekompleks også et soltempel i tilknytning til pyramide/begravelseskomplekset. Man mener, at der i alt blev opført seks af disse soltempler, som i 5. dynasti var en ny "opfindelse". Indtil videre har man kun fundet rester af to soltempler. I 1898 fandt arkæologer et soltempel, som blev tilskrevet Niuserra, den sjette konge i 5. dynasti. Under de nye udgravninger på stedet opdagede arkæologerne, at Niuserras tempel lå på

resterne af et ældre tempel, bygget i soltørrede lersten. Nuzzolo forklarede, at arkæologerne fra det 19. århundrede kun havde udgravet en meget lille del af lerstensbygningen og havde konkluderet, at det var en tidligere byggefase af det samme tempel, altså Niuserras tempel, rejst i sten, som lå ovenpå. Fundet viser iflg. Nuzzolo, at der er tale om to forskellige bygninger. Den ældre lerstensbygning var af en betragtelig størrelse, og Niuserra har revet det meste af den ned og anlagt sit eget tempel i sten på samme sted.

Arkæologerne fandt seglaftryk med kongenavne samt snesevis af ølkrukker. Sidstnævnte beholdere er dateret til midten af det 25. århundrede f. Kr., altså længe før Niuserras tid.

Fundet, som Nuzzolo og hans hold nærmest snublede over, er det tredje soltempel ud af seks, men hvem der var ansvarlig for at bygge det ældre tempel

forbliver indtil videre uvist. Undersøgelser og udgravninger fortsætter dog, så forhåbentlig bliver det muligt at besvare spørgsmålet i fremtiden.

♦ Lagt på nettet 17. november 2021 <https://edition.cnn.com/travel/article/egypt-sun-temple-scli-intl-scen/index.html>

STOR BALSAMERINGS-CACHETTE FRA 26. – 27. DYNASTI

Arkæologer fra det tjekkiske institut for ægyptologi ved Charles University i Prag har i mere end tre årtier undersøgt en nekropol fra det sene 26. dynasti/ tidlige 27. dynasti ved Abusir. For få måneder siden annoncerede de opdagelsen af den største balsamerings-cache ("skjulested"), der nogensinde er fundet i Ægypten. Fundet bestod af i alt 370 store keramikkrug og et antal mindre genstande. Krukkerne indeholdt rester af forskellige materi-

aler samt effekter, som oprindeligt blev brugt i balsameringsprocessen.

Krukkerne lå i en 5,3 x 5,3 m bred og 14 m dyb skaktgrav ved siden af en stor, endnu ikke udgravet, begravelsesbygning. De lå i grupper ned gennem skakten med fra syv til 52 krukker i hver. I den øverste gruppe lå tillige fire kanopekrukker af kalksten, alle tomme og tydeligvis ubrugte. Ifølge teksterne tilhørte kanopekrukkerne en mand ved navn Wahibra-Meryneith, søn af fru Irturu.

Selvom vi kender en del embedsmænd med dette navn fra denne periode, kan vi ikke umiddelbart kæde kanopekrukkerne sammen med nogen af dem, da ingen af dem har en mor ved navn Irturu. Men vi kan med rimelighed fastslå, at uanset hvem han var, havde han at dømme efter størrelsen på balsameringscachetten og de omkringliggende grave en høj position i samfundet.

Miroslav Barta, der er chef for det tjekkiske hold i Abusir, fortæller, at fundet af cachetten er en del af en større udgravning på stedet, som har til formål at afdække detaljer om en særlig tid i det gamle Ægyptens historie, hvor man forsøgte at bevare den nationale identitet, som blev udfordret af grækere, persere og nubiere.

◆ Lagt på nettet 9. februar 2022
<https://cegu.ff.cuni.cz/en/2022/02/09/the-largest-embalming-cache-ever-found-in-egypt-uneearthed-at-abusir/>

Sakkara

FEM FINE GRAVE

De ægyptiske arkæologer fra Supreme Council of Antiquities (SCA) fortsætter med at bekendtgøre det ene flotte fund efter det andet fra Sakkara. På trods af både pandemi og deraf følgende rejse-restriktioner har de ved hver afsløring af nye fund også formået at tiltrække journalister fra alverdens medier.

Denne gang drejede det sig om hele fem grave i det sydlige Sakkara, tæt på Merenra I's pyramide. Gravene stammer fra perioden fra Gamle Rige og til begyndelsen af 1. Mellemtid og tilhørte

Foto SCA.

højtstående embedsmænd og en Hathor-præstinde. De har især meget velbevarede vægmalerier af offergaver og indeholdt blandt andet stensarkofager, trækister, træfigurer og virkelig meget keramik.

Mostafa Waziri, chef for SCA, sagde ved afsløringen, at udgravningerne i Sakkara ikke er slut, og at han tror på, at man kan finde flere grave i området.

◆ Lagt på nettet 19. marts 2022
<https://news.sky.com/story/egypt-archaeologists-uncover-five-ancient-tombs-decorated-with-paintings-at-cemetery-near-cairo-12570805>

Ramesses II's skatmesters grav

Ptahemwiya var ansvarlig for landets finanser i en del af Ramesses II's regering. Arkæologer fra universitetet i Cairo ledet af Ola El-Egazy offentliggjorde i efteråret fundet af hans grav i Sakkara i samme område, hvor bl.a. Horemhebs og Mayas grave ligger. Hans navn var kendt siden 1872 fra en nu ukendt genstand noteret af Mariette, *Mon. Div.* pl. 62[c], hvor hans titel blev givet som "skatmester i Ramesses II's millionårshus i Amons domæne i Memfis" (spansk rapport siger at gravens indgang var kendt siden 1850). Et fotografi i rapporten viser, at han også var "øverste kvæginspektør" og "kgl. skriver for ofre til alle guder i syd og nord". Området bag indgangen er smykket med farverige malerier netop af scener med fremføring af kvæg og vildt og slagtescener. Firkantede piller i gården viser den afdøde skatmester i

Foto SCA.

bøn og en blomstersmykket *djed*-pille. LM.

◆ Lagt på nettet 30 oktober 2021
<https://english.ahram.org.eg/News/436782.aspx>
Spansk presseomtale: https://www.abc.es/cultura/abci-descubren-tumbas-tesorero-y-escriba-real-faraon-ramses-necropolis-egipcia-saqqara-202111031116_noticia.html

Athribis

MASSER AF OSTRAKA

Siden foråret 2018 har Christian Leitz, Institute for Ancient Near Eastern Studies (IANES) ved universitetet i Tübingen sammen med Mohamed Abdelbadia og et ægyptisk hold gravet vest for templet i Athribis ved en anden helligdom, og det var her, man gjorde et stort, vigtigt fund på mere end 18.000 ostraka (potteskår) med indskrifter. Fundet er sjældent, da der kun én gang tidligere i Ægypten er gjort et lignende fund, nemlig i Deir el-Medina ved Luxor. Athribis ligger knapt 200 km nord for Luxor.

Omkring 80 procent af potteskårene har demotiske indskrifter. Stort set resten bærer græske indskrifter, men der er også fundet ostraka med både hieratiske indskrifter og hieroglyf-indskrifter og – mere sjældent – indskrifter på koptisk og arabisk. Hertil kommer ostraka med forskellige billeder såsom dyr (skorpioner og svaler), mennesker, guder fra det nærliggende tempel og geometriske figurer. Teksterne på de forskellige ostraka varierer,

Templet i Athribis. Foto Tübingen Universitet.

Processionsvejen set mod Karnak. Foto LM.

Screenshot fra indvielsen

og der er fundet både navnelister og lister over fødevarer. Et overraskende stort antal skår stammede fra en skri-verskole. Der var blandt andet lister over måneder, tal, regneopgaver, grammatikøvelser og et "fuglealfabet". Et trecifret antal ostraka indeholder også skriveøvelser, som forskerne anser som en form for elevafstraffelse. Hvert skår bærer en indskrift, som er det samme tegn skrevet om og om igen på både forsiden og bagsiden. Dette nye fund giver et nyt indblik i hverdagen i Athribis.

Ægyptologerne fra Tübingen har arbejdet i Athribis siden 2003, og siden 2005 har de været en del af et 15-årigt forskningsprojekt finansieret af den tyske forskningsfond. Projektet, der nu er afsluttet, havde som formål at af-dække og publicere et stort tempel bygget af Ptolemaios XII, den berømte Cleopatra VII's far. Templet var viet til løvegudinden Rehit og hendes gemal Min. Det blev omdannet til et nonnekloster efter 380 e. Kr. Templet er nu åbent for besøgende.

◆ Lagt på nettet 31. januar 2022
<https://uni-tuebingen.de/en/university/news-and-publications/press-releases/press-releases/article/more-than-18000-pot-sherds-document-life-in-ancient-egypt/>

Luxor Øst

KARNAKTEMPLETS MINDRE KENDTE STEDER

Forskerne fra Centre franco-égyptien d'étude des temples de Karnak (CFE-ETK) har en lang række af igangværende projekter i Karnak-templet (de

kan ses på centerets glimrende hjemmeside <http://www.cfeetk.cnrs.fr/>). Et af disse er at undersøge og prøve at bevare Karnaks historie i Mellemste Rige. Projektet begyndte i 2019, og det skal kaste lys over Karnak-templets mindre kendte perioder og ikke mindst bevare arkitekturen herfra bedre til eftertiden. Projektet ledes af Luc Gabolde.

Byggeriet fra Mellemste Rige (den åbne gård foran Akhmenu) har indtil videre ikke fået den opmærksomhed, som det fortjener. Gården og dens historier er – med CFEETK's ord – ikke særlig kendt, dårligt markeret og meget ødelagt på grund af intensiv turisme. Der flere gange blevet ryddet op på området, men det er aldrig blevet systematisk udforsket. Så i 2020 opmålte og fotograferede Centret gården, der også blev inddelt i sektorer. Alle blokkene blev derefter fjernet sektor for sektor, dokumenteret, fotograferet og studeret, før man satte dem tilbage på deres oprindelige plads.

Arbejdet fortsætter med blandt andet forskellige tiltag, der skal lede turisterne til Akhmenu uden at ødelægge Mellemste Rige-gården mere end den allerede er. Der er også opsat informationstavler om denne ældste del af Karnak-templet.

◆ <http://www.cfeetk.cnrs.fr/travaux/fouilles-cour-du-moyen-empire/>. Via linket er der i øvrigt meget mere information om Mellemste Rige-gården samt en god bibliografi for den, der vil læse mere om emnet.

KARNAK-LUXOR PROCESSIONSVEJEN

Denne spektakulære allé kantet af sfinkser blev i sin restaurerede form indviet under megen festivitas den 25. november 2021. Det viser sig (marts 2022), at den faktisk nu er åben for publikum med adgang fra Khonsu-templet i Karnak og på en strækning, der slutter hvor Luxor by begynder (nær Suzanne Mubarak-kulturcentret). Her er der en udgang til byen. Den sydligste del kan man besøge, hvis man har købt billet til Luxor-templet. Et stykke nede ad vejen er opstillet en kopi af Muts hellige båd. LM.

◆ <https://youtu.be/GxiCRiNvXOQ>

Luxor Vest

VOTIVGAVER TIL HATHOR

Polske arkæologer, der arbejder ved Hatshepsuts tempel i Deir el-Bahri, stødte i 2021 på et ekstraordinært fund under arbejdet med at genopbygge Hathor-kapellet. Delvist under kapellet fandt forskerne nemlig en grav udhugget i klippen.

Under ledelse af Patryk Chudzik undersøgte de først, om gravens loft var stabilt og ikke i fare for at kollapse. Da det viste sig, at det var tilfældet, opdagede de, at graven aldrig var blevet undersøgt. Imellem murbrokker, grus, sten og andet skrald stødte de på en forbløffende stor mængde genstande af fin kvalitet. Blandt de fundne genstande er bl.a. en træfigur, der sandsynligvis forestiller gravejeren. Derudover fandt de snesevis af kvindefigurer, keramik og figurer af køer. Alle genstande stammer fra det tidlige 18. dynasti. Chudzik mener, at det er offergaver til Hathor, viet i

25. november 2021.

Medinet Habu-templet restaureres. Foto LM.

templet, men som på et tidspunkt har fyldt for meget op, så præster og tempelpersonale har ryddet op og smidt det ned i graven. Det er ikke en ny praksis, da der i forvejen er fundet "lossepladser" flere steder i samme tempel.

Graven blev egentlig opdaget i slutningen af det 19. århundrede af É. Naville. Han publicerede dog kun sparsomme oplysninger om det, men han nævner de murbrokker, der fyldte graven. Senere – i 1920'erne – foretog amerikanske arkæologer udgravninger i templet, men genopdagede tilsyneladende ikke graven. Det ser derfor ud til, at votivgaverne til Hathor har været deponeret i graven de sidste 3.500 år. Klippegraven består af en mere end 15 m lang gang, der leder til et kammer med en fordybning i gulvet.

◆ Lagt på nettet 26. november 2021 <https://scienceinpoland.pap.pl/en/news/news%2C90293%2Cancient-garbage-dump-reveals-hundreds-artefacts-dating-back-thousands-years.html>

MEDINET HABU

Sidste år havde ægyptiske konservatorer travlt med at rense søjlerne i hypostylhallen i Karnak. Nu har de taget fat på den første gård i Ramesses III's dødetempel Medinet Habu. I marts 2022 spredte de sig som klatrenisser på stilladser, der skjulte udsynet til de ellers ganske velbevarede, bemalede relieffer på nordsiden. Nu kan vi forvente, at de bliver endnu flottere. På den anden side af den samme mur, altså den nordlige ydermur med bl.a. slaget med havfolkene, var andre i gang med at bygge en mur, der tilsyneladende

skulle afgrænse selve templet mod det omkringliggende område op mod lertstensmuren. Den enestående slagsscene er kun synlig i morgenlys og ses i virkeligheden bedst på en stregtegning i en bog! LM.

DÆS seminar

Den 30. april afholdt DÆS sit forårsseminar, som endnu engang var internationalt. Lise Manniche talte om taffel- og gademusik i Amarnatiden og dens indvirkning på det musikalske liv som afbildet i tiden derefter. Gabi Pieke (Mannheim) havde som emne grave i Theben i tiden lige efter Amarna, og Nico Staring (Liège) berettede om grave i Memfis i tiden under og efter Amarnatiden. 40 medlemmer var til stede. Vi forsøgte at streame til andre medlemmer, men beklageligvis svigtede teknikken. Vi har ikke givet op, men det kræver i det mindste, at universitetet åbner dørene til lokalet tids nok til at vi har mulighed for at løse de opstående problemer. LM.

MUSEUMSNYT

Fuldt udsyn til Cheops-pyramiden

For første gang i årtier kan besøgende på Giza-plateauet nyde Cheops-pyramidens sydside uden at få skæmmet synet af den grimme bygning, der indeholdt kongens imponerende træskib. Skibet, som blev fundet i 1954, har hidtil været udstillet i den til lejligheden opførte museumsbygning, som nok tillod besøgende at komme tæt på det verdensberømte skib, men som omvendt skæmmede pyramidens udseende på sydsiden betydeligt. Skibet er nu flyttet til GEM, hvor det bliver opbevaret og udstillet under bedre bevaringsmæssige forhold. Flytningen foregik i 2021 og tog tre dage.

◆ Lagt på nettet 5. februar 2022 <https://english.ahram.org.eg/News/460530.aspx>

Proyecto Qubbet el-Hawa

Det Nubiske Museum i Aswan viser for tiden i det store rum til højre for indgangen en flot udstilling af de sidste mange års fund fra arbejdet i Qubbet el-Hawa på den vestlige bred af floden. Arbejdet, der ledes af Alejandro Jimenez Serrano fra universitetet i Jaén i Andalusien, involverede i foråret 2022 over 22 eksperter på forskellige områder. Det er langt fra afsluttet, for der opdages stadig nye grave i klippe-siden derovre. De udstillede fund består primært af kister, mumier og diverse gravudstyr fra forskellige epoker. LM.

Amarnaudstilling på Glyptoteket

I oktober 2022 åbner en ny udstilling om Amarna-tiden med lån udefra, kurateret af Tine Bagh. Den varer til februar 2023.

◆ <https://glyptoteket.dk/udstilling/amarna/>

Meroë – et musikalsk øjebliksbillede*Lise Manniche***Ægyptiske smittebølger***Francois Tonic***At ryste papyrus***Mette Gregersen***Nogle ord om afviklingen af en mumie
i København i 1895***Thomas Christiansen***Mindeord: Christian Tilly, Annette Lerstrup
og Geoffrey T. Martin****Siden sidst***Louise Alkjær*